

UDK 2-057.4(497.5)"16"
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno 09/03.

HRVATSKI TEOLOZI XVII. STOLJEĆA

Ivan GOLUB, Zagreb

Sažetak

Teologija 17. stoljeća je zadana teologija. Zadanost proizlazi iz u prethodnom stoljeću održanoga Tridentskoga koncila. Količinski bujna kakvosno je oskudna. Doba je to teoloških osobnosti koje su udruživale u sebi teološku pluridisciplinarnost. Teologiju toga doba se bolje sagledava kroz teologe nego kroz teološke discipline. Školska teologija je zadana teologija a neškolska tražilačka. Hrvatska se nalazi na razmeđu Istoka i Zapada, Sjevera i Juga, na presjecištu konfesionalnih putova katoličanstva, pravoslavlja i protestantizma uz prisutnost islama. To se odražuje i na njejoj teologiji. Za svaki je narod ne samo vjerski nego i kulturni događaj prvi cjeloviti prijevod Svetoga Pisma. Bartol Kašić (Pag 1575.–Rim 1650.) sačinio je prvi cjeloviti prijevod Biblije na hrvatski s Vulgate, koji je Urban VIII. oslanjajući se na zaključke u tu svrhu osnovanoga povjerenstva proglasio (1634.) suvišnim. Tiskan je istom 1999. Priređivači glagoljskih liturgijskih knjiga bili su Rafael Levaković i Ivan Paštrić. Marko Antun de Dominis, hrvatski Domnianič (Rab 1560.–Rim 1624.) teolog je pomirenja s kršćanskim Zapadom. U djelu »De Republica Ecclesiastica« (London 1617.) zastupa aristokratsko biskupsko kolegijalno ustrojstvo Crkve nasuprot papinskom monarhijskom ustroju. I u tome vidi ključ prevladavanja raskola i za sjedinjenje svih kršćanskih Crkava. Juraj Križanić (Obrh 1617. ili 1618.–Beč 1683.) teolog je pomirenja s kršćanskim Istokom. Ostajući katolikom priznaje crkvenost ruskom pravoslavlju. Rukopisno djelo »Bibliotheca Schismaticorum Universa« predstavlja sumu kontroverzija za pravoslavne kao što Bellarminove »Controversiae verae fidei« predstavlja sumu kontroverzija s protestantima. Obojica su preteče II. vaticanskog Koncila koji je naglasio kolegijalnost biskupa i crkvenost kršćanskih Crkava. Ivan Paštrić (Poljica kod Splita 1636.–Rim 1708.), polihistor i profesor polemičke teologije na Urbanovom zavodu u Rimu, vrsni hebrejist, preteča je dijaloga s religijama. Stjepan Gradić (Dubrovnik 1613.–Rim 1683.), prefekt Vatikanske biblioteke, teolog je moralne teologije na granicama s filozofijom. Benedikt Rogačić (Dubrovnik 1646.–Rim 1719.) teolog je duhovnog bogoslovlja u poetskom obliku. Kajetan Vičić Riječanin izraziti je predstavnik i preteča poetske teologije spjevom o Mariji »Jesseis« (Prag 1700.) i poetskim zbornikom »Sacer Helicon« (Padova 1686.). Lovro Grizogon (Split 1590.–Trst 1650.) autor je prve mariološke enciklopedije u tri sveska. »Kapilarna teologija«, ona naime koja velike žile teologije pretače u kapilare u katekizme, pobožno i propovjedno štivo ima u 17. stoljeću dosta predstavnika od Aleksandra Komulovića, preko Matije Divkovića do Jurja Habelića. Teologija kod Hrvata u 17. stoljeću je razmjerno bogata. Količinski i kakvosno. Dala je, uz školske teologe, teologe

pomirenja, iskonske mislioe, poetske i profetske glasove, preteče ekumenizma i međureligijskoga dijaloga, preteče II. vatikanskog koncila.

Ključne riječi: teologija, barok, 17. stoljeće, ekumenizam, Biblija, teologija pomirenja, poetska teologija, mariologija, katekizmi, glagoljske liturgijske knjige, B. Kašić, M. A. de Dominis, J. Krizanić, I. Paštrić, B. Rogaćić, M. Divković, K. Vičić, J. Habdelić, S. Gradić.

Teologija XVII. stoljeća

Teologija je »vjera koja traži razumijevanje – fides quaerens intellectum«, odnosno »znanost spasenja – scientia salutis.« Teologija je sustavno, znanstveno razmišljanje nad Bogomdanom Riječi i nad Bogudanom riječi, nad objavom kao Bogomdanom Riječi i nad vjerom kao Bogudanom riječi.¹ Bogomdana Riječ je utjelovljena; utjelovljuje u sebi pripadnost jednoj kulturi, jednom narodu, jednoj tradiciji, jednom jeziku. Bogomdana Riječ je inkulturirana. Bogomdana Riječ, kako ona pisana (Sveto pismo), tako ona utjelovljena, Isus naime Krist, pripada jednoj kulturi, konkretno semitskoj i grčkoj. A Bogudana riječ iliti vjera, kao odgovor na Bogomdanu Riječ, također je, razmjerno Bogomdanoj riječi, utjelovljena i uključuje u sebi pripadnost jednoj kulturi, jednom narodu, jednoj tradiciji, jednom jeziku. Bogudana riječ iliti vjera je također inkulturirana. Vjera naime i nije ništa drugo nego prihvaćanje Bogomdane Riječi od strane Bogudane riječi. I to svime što vjernika tvori. A tvori ga i pripadnost jednoj kulturi, predaji, naciji, jeziku i vremenu. U konačnici vjera je vjernik. I prema tomu ostajući istovjetna samoj sebi glede biti, vjera se glede iskaza razlikuje od vremena do vremena, od naroda do naroda, od kulture do kulture, od stila do stila, pa i od pojedinca do pojedinca.

Teologija kao sustavno razmišljanje nad objavom i vjerom, nad Bogomdanom Riječi i Bogudanom riječi nosi sve biljege koje ima objava i vjera, biljege inkulturacije, odnosno inkulturiranosti. Zato će teologija biti, ostajući vjerna svom izvoru i predmetu, različita od razdoblja do razdoblja, od naroda do naroda, od stila do stila. U 17. će se upravo stoljeću posebno nastojati kod evangelizacije, misioniranja uvažiti kulture onih kojima se donosi Evanđelje, kako bi oni svojim vlastitim postojanjem iz svoje kulture izrekli svoju Bogudanu riječ, rekli »da« na Bogomdanu riječ. Nažalost taj pokušaj s Kinom bio je osujećen. Kakogod bilo, unatoč stanovitim težnja za jednoobraznošću teološkog mišljenja, jednostavno zbog zakona vitalnosti, očuvala se više ili manje, jasnije ili stidljivije crta vlastite teologije pojedinog vremena i pojedinog prostora, odnosno naroda.

¹ Golub 1984; Golub 1990^a, 9 – 88; Golub 1999, 5 – 21.

Teologija u Hrvata nosi biljege toga naroda. Negdje smo rekli: »F Knigi piše da je Bog je čoveka od zemle napravil. / Je, ali od one zemle na kojoj se čovek rodi.«² Doista vjernici i teolozi hrvatski nosili su kroz povijest i nose dandanas u svojem teološkom razmišljanju jak biljeg zemlje iz koje su stvoreni. A ta je zemlja na razmeđu Istoka i Zapada, presjecište konfesionalnih putova katoličanstva, pravoslavlja i protestantizma, uz prisutnost islama. Sedamnaesto stoljeće je u tom pogledu osobito izrazito. Ne valja zaboraviti da je to doba vjerskih ratova. Da je evropska zemlja natopljena konfesionalnom krvlju. Zato je, kao posebnost hrvatske teološke misli toga vremena na djelu teologija pomirenja. A kako se radi o sustavnom, znanstvenom razmišljanju nad Bogomdanom Riječi i nad Bogudanom riječi, posebno mjesto zauzima riječ odnosno jezik na koji se pretače Bogomdana Riječ (Sveto pismo) i jezik (pučki, knjiški i književni) kojim se konkretno odgovara Bogudanom riječju.

Teologiju ovoga doba 17. naime stoljeća – kao i svakog doba – možemo razvrstati u školsku i neškolsku (u pomanjkanju boljeg izraza). Školska teologija je zadana teologija a neškolska tražilačka. Školska ide utabanim putovima s ponekim iskorakom u stanište ili stramputicu. Neškolska probija putove i krči staze. Školska teologija čuva stečeno. Neškolska stvara stečevine. Školska teologija popravlja i obnavlja zadani put. Neškolska probija put. Jednoj i drugoj je zajedničko: »Non scholae sed vitae discimus«. S razlikom što je školska teologija poglavito iz prošloga života za život a neškolska teologija iz sadašnjega života za sadašnji i budući život. Dakako da se nekad i negdje školska i neškolska teologija proniču i u pojedinim teolozima objedinjuju.

Posebno mjesto zauzimaju pučki pisci poučnih i katehetskih, hagiografskih i propovjedničkih bogoslovnih djela. Ako je Crkva kao tijelo – slika preuzeta u Bibliji od Menenija Agripe koji državu uspoređuje s tijelom – gdje je Krist glava, Duh Sveti sveza, onda je, moglo bi se donekle reći, teologija kao žile, a kateheza i propovjedništvo kao kapilare Otajstvenoga tijela.

Teologija 17. stoljeća je zadana. Njezina zadanost proizlazi iz prethodnog stoljeća, iz Tridentskoga koncila. Pomni ovaj koncil, kao odgovor na reformaciju je puno toga odredio, mnoge bogoslovne sporove zatvorio. Neke stvari i kruto postavio. Razumljivo, jer, kako netko dovitljivo veli, Otajstveno tijelo Crkve reformacijom je bilo polomljeno a Tridentski koncil ga je stavio u gips da se obnovi. I susljedna teologija je na tome tragu izrazito protuprotestantska ili negativno rečeno protureformacijska ili pozitivno kazano katoličko-obnoviteljska. Zadanost, nedavna tridentska zadanost, je, još do nedavno široko polje teološkoga istraživanja, da ne rečem teološko lovište, jednostavno zatvorila, odnosno ogra-

² Golub 1979^c, 65; Golub 1995^c, 150-151.

dila. Doba je to kad uz bok klasičnih teoloških predmeta niču teološka sporenja, prijepori, kontroverzije kao disciplina teologije, školske teologije.

Školska je, doslovce školska, dakle predavana na sveučilištima i učilištima, teologija bujala. Teologija poslije Tridentskoga koncila, tamo do 1660. dosegla je procvat neviđen od 13. stoljeća s obzirom na raznolikost i količinu, no ne i s obzirom na originalnost.³ S obzirom na sadržaj i oblik teološke radove može se razvrstati u pet vrsta: na egzegetske, polemičke, skolastičke, mističke i povijesno-patrističke radove. Međutim te su se vrste uzajamno prožimale, međusobno usluživale, tako da se može govoriti o »nutarnjem zajedništvu i uzajamnom djelovanju« raznih disciplina.⁴

Doba je to, držim, teoloških osobnosti koje su udruživale u sebi teološku pluridisciplinarnost. To je pak pogodovalo bogoslovnoj sintezi. I uklanjalo bogoslovnu usitnjenost i strukovnu rascjepkanost. Teologiju toga doba se bolje sagledava kroz teologe nego kroz teološke discipline.

Bilo je, međutim, teologa koji nisu održali niti jednoga predavanja ali su se upisali velikim slovima u teologiju svoga vremena. Bili su, tako ih je možda primjereno nazvati, teolozi svoga vremena i svoga prostora, teolozi kairosova, bogoslovci časa, teolozi sluha za trenutak. U isti čas spekulativni i operativni, proroci i učenjaci, umjetnici i istraživači.

Tako je bilo i s Hrvatima teolozima u svijetu, i s Hrvatima teolozima u domovini.⁵ Kod školske teologije i nema se puno što tražiti do obradu pojedinog izdvojenoga pitanja, produljenje i produbljenje Tridentskim koncilom zadane definicije, oštroumnije opovrgavanje protestantskih izazova odnosno koji prinos u sporenju s pravoslavljem.

Međutim neškolski teolozi iz Hrvatske dali su prinove svjetskoj teologiji. Neki su pretekli svoje vrijeme. Bili su pretečama koncila XX. stoljeća, II. naime vatikanskoga koncila. Izvorni mislioci i založeni djelatnici u razgovoru s vremenom, sa svojim vremenom i sa svojim prostorom. Listom gotovo stradalnici. Kasno hvaljeni.

PREVODITELJI SVETOG PISMA I LITURGIJSKIH KNJIGA

Bartol Kašić autor prvoga cjelovitoga prijevoda Svetoga pisma na hrvatski

Prijevod Biblije na narodni jezik za svaki narod predstavlja kamen međaš ne samo vjerski nego i nacionalni, jezični i književni. Biblija se kod Hrvata pojavljuje na narodnom jeziku – ne cjelovito nego djelomično – tamo od staroslaven-

³ Grabmann, 161.

⁴ *Nav. dj.*, 155.

⁵ Golub 1967, 1986.

ske Biblije slavenskih apostola Svete braće Ćirila i Metoda, preko hrvatsko-glagoljskih misala i brevijara do lekcionara i rituala. Lekcionari se pojavljuju ondje gdje se misa služi na latinskom da bi se latinske poslanice i evanđelja učinilo dostupnima u živom jeziku. Tamo pak gdje se bogoslužje obavljalo na staroslavenskom nije trebalo lekcionara jer su čitanja bila razumljiva.

Godine 1495. tiskan je u Mlecima na temelju glagoljičkih i latiničkih rukopisa Lekcionar Bernardina Splicićana »Euangelia et epistole cum prephationibus et benedictionibus per anni circuitum in lingua ylliricha«. Ovaj je lekcionar hrvatski latinički prvotisak. Preuzimati će ga u ovom ili onom stupnju kasniji lekcionari. Tako će ga dopuniti i preraditi Ivan Bandulavić u svom lekcionaru »Pistole i Evangelya priko suega Godiscta novo istomacena po razlogv Missala Dvora rimskog ...«, Mleci 1613. Kroz dva stoljeća će Bandulavićev lekcionar doživljavati nova izdanja.

Prema arhivskim vijestima XV. stoljeća postojala je cjelovita Biblija na hrvatskom. No ona je izgubljena. Prijevod cijele Biblije na živi hrvatski jezik bio je oko 1521. godine grof Bernardin Frankopan povjerio petorici glagoljaša. Ne zna se ishod toga pothvata.

U 17. stoljeću misao o prijevodu Novoga zavjeta na živi hrvatski jezik nikla je – nije čudo – u »hrvatskoj Ateni« Dubrovniku. Posijali su je dubrovački nadbiskupi, listom Talijani – što je čudo – jer su stranci. A i nije čudo jer su pastiri duša, i znadu da treba puku dati Božju riječ na njegovu jeziku. Onaj koji misao utjelovljuje u djelo jest Bartol Kašić (latinski Cassius, talijanski Cassio), (Pag 1575. – Rim 1650.), teolog i svećenik Družbe Isusove, pisac prve hrvatske gramatike »Institutionum linguae Illyricae libri duo«, Rim 1604. Nadbiskup dubrovački Fabbio Tempestivi iz Montefalca potiče Bartola Kašića, isusovca u Dubrovniku, da pregleda postojeće liturgijske prijevode Svetoga pisma, a njegov nasljednik Vincenzo Lantero iz Ventimiglie, saznajući da dosadašnji prijevodi nisu vjerni u svemu Vulgati, koja od Tridentskoga koncila ima značaj autentičnog biblijskoga teksta, pokreće novi prijevod čitavoga Novoga zavjeta iz Vulgate. Dakako, izdavanje prijevoda nadilazi mogućnosti same nadbiskupije. Kongregacija za širenje vjere u Rimu, koja ima svoju tiskaru, tiskala bi prijevod. I doista 1625. Kongregacija de propaganda fide daje Bartolu Kašiću nalog da prevede Bibliju na hrvatski jezik. Svećenici su naime kod mise na mjestu prevodili s latinskoga čitanja na hrvatski pri čemu bi neki upadali ne samo u jezične pogriješke nego i u vjerske zablude. Ovim prijevodom bi se tome zlu doskočilo. Pod nadbiskupovanjem Lanterova nasljednika na dubrovačkoj stolici Tommasa Cellesija iz Pistoie završen je prijevod Novoga zavjeta i koncem 1631. poslan u Rim Kongregaciji za širenje vjere. Koncem 1632. pošto je stvar prošla Propagandino povjerenstvo a nakon iskrsljih teškoća stvar je podastrta Kongregaciji Svetoga Oficija koja neka vidi treba li prijevod tiskati.

Poticaj da se odgodi (ne i zabrani) tiskanje Kašićevoga prijevoda Novoga zavjeta došao je iz Zagreba od biskupa Franje Ergelskoga.⁶ Zagrebački biskup piše Kongregaciji Svetoga Oficija, da je saznao kako dubrovački nadbiskup radi na tome da se tiska čitav Novi zavjet preveden na hrvatski jezik, na dubrovačko narječje i dubrovački izgovor, koji se razlikuje od drugih, i da se tiska latiničkim slovima. Trebalo bi, međutim, voditi računa o interesu čitave nacije a ne samo dubrovačke nadbiskupije. Zagrebački biskup predlaže da se počeka s tiskanjem dok se ne dobije mišljenje nacionalnih biskupa i redovnika. Predviđa da će se pokazati kako bi od objavljivanja prijevoda bilo više štete nego koristi.

Zagrebački biskup je nazreo bit stvari. U to vrijeme naime ne postoji jedinstveni hrvatski književni jezik. Biskup Ergelski prepoznao je da je riječ o postavljanju jednoga govora za sveopći govor, o pokušaju stvaranja jezičnoga standarda ili, grublje rečeno, o nametanju jednog govora kao jedinoga, jednoga narječja drugima, koji imaju svoje narječje. Ne smije se smetnuti s uma da zagrebački biskup piše iz kajkavskoga Zagreba. Njega u najmanju ruku zbunjuje prijevod Svetoga pisma na jezik koji se u njegovu Zagrebu i nadaleko po biskupiji ne govori. Bilo je to sučeljavanje kajkavskog i »bosanskog« govora.

A što je u stvari htio Kašić? Išao je za standarizacijom jezika, tako da govor Biblije bude opći govor za najšira područja. Hoće uzeti jedan govor, za koji prosuđuje da je najopćenitiji i najrazumljiviji svima. Dok Juraj Križanić pitanje sporazumijevanja među slavenskim svijetom rješava prema uzorku mješavine narječja koju je upoznao u djetinjstvu, u svom ozaljskom zavičaju, pa predlaže i za sebe sam stvara jedan sveslavenski koine dialektos, u koji će ući sastavnice staroslavenskoga prajezika i živih pojedinačnih slavenskih jezika,⁷ Bartol Kašić za dio slavenskoga svijeta a prvotno za hrvatsko područje izdvaja jedan već sada najrasprostranjeniji i najrazumljiviji govor kao zajednički govor. Biblija će, dalekovidno to nazire Kašić, udomiti taj jedan izabrani, najopćenitiji i najrazumljiviji govor kod sviju.

A kakav je Kašićev jezik u Bibliji? »Kašićev prijevod Biblije je konsekvantno štokavski, i to ijekavski premda u njemu ima dosta ikavizama, a nešto i ekavizama.«⁸ No Kašić se nije iznevjerio počecima pothvata oko hrvatske Biblije, kad je trebalo naime ispitati postojeće, dakako djelomične prijevode, zajedno lekcionarske i staroslavenske. I taj je rad ostavio traga u njegovu prijevodu.⁹ I svoj prijevod Kašić naziva »Versio illyrica selecta«, sabrani prijevod. Odnos Kašića prema predaji i novosti izrazio je sažeto Radoslav Katičić: »Jezični

⁶ Golub 2000^a, 133 -135, 170 -177; Golub 2001^a, 345 – 355; Golub 2001^b, 832 – 842.

⁷ Golub 1993^a, 465 – 482.

⁸ Katičić 2001, 831; 2000, 59 – 70.

⁹ Hannick 2000, 71 – 90; Gabrić-Bagarić, 99 -121.,

izraz Kašićeva prijevoda Biblije jest nov početak, ali nikako nije raskid s tradicijom.¹⁰

Pismo zagrebačkog biskupa pročitano je na sjednici Svetoga Oficija pred samim papom. Postiglo je traženi učinak. Urban VIII. ga je prihvatio i odredio da se obustavi posao oko tiskanja Kašićevog prijevoda Novoga zavjeta, dok Kongregacija svetoga Oficija ne donese konačnu riječ. Na poleđini pisma zagrebačkoga biskupa pripisano je rješenje: »23. lipnja 1633. Presveti (Urban VIII.) naredio je da se odgodi posao oko tiskanja Novoga zavjeta na ilirskom (hrvatskom) jeziku dok ova Sveta kongregacija drugačije ne odredi.«¹¹

Papa je imenovao Povjerenstvo deseterice koja će mu podastrijeti ishod svoga izučavanja ovog predmeta, treba li naime ili ne treba tiskati Kašićev Novi zavjet. Na čelu Povjerenstva bio je kard. Deziderije Scaglia, onaj isti koji je bio djelatan i u procesu protiv Marka Antuna de Dominisa. U Povjerenstvu su se uz tri kardinala nalazila i ugledna imena znanosti kao Luka Wadding, pisac velebne povijesti franjevačkoga reda, Orazio Giustiniani, čuvar, kasnije kardinal prefekt Vatikanske biblioteke, isusovac Terenzio Alciati, povjesničar Tridentskoga koncila.

Komisija kardinala i teologa se sastajala i savjetovala. A strane u sporu, one za tiskanje i one protiv tiskanja hrvatskoga prijevoda Novoga zavjeta, pisale su predstavke odnosno pisma i poduzimale korake. Na strani onih koji su bili za tiskanje hrvatske Biblije, uz samog Bartola Kašića i dubrovačkoga nadbiskupa Tommasa Cellesija isticao se sam tajnik Kongregacije za širenje vjere, koja je prijevod htjela tiskati, Francesco Ingoli, nekadanji učenik Galilejev. Na strani onih koji su bili protiv tiskanja Kašićeve Biblije isticao se bosanski biskup Ivan Tomko Mrnavić, pomoćnik (coadiutor) zagrebačkoga biskupa Franje Ergelskoga. On po nalogu biskupa Ergelskoga piše pismo papi Urbanu VIII. koje mu u proljeće 1634. prilikom pohoda »ad limina Apostolorum«¹² možda i osobno uručuje, a u kojem sučeljuje staroslavenske liturgijske knjige i Kašićev prijevod Biblije. Sučeljuje i međusobno isključuje. Kašićev prijevod naziva prijevodom na dubrovački govor. Smatra ga nepotrebnim kako Hrvatima tako i drugim Slavenima jer postoje staroslavenske liturgijske knjige i latinicom pisani lektionari.¹³ Francesco Ingoli, naprotiv, koji je tiskao u Propagandinoj tiskari 1631. Levakovićev glagoljski misal i spremao za tisak i njegov glagoljski brevijar (koji će izaći 1648.), ima u tiskari mjesta i za Levakovića i za Kašića, i za glagoljske liturgijske knjige i za hrvatsku Bibliju.

¹⁰ Katičić 2001, 830; Katičić 2000, 59-70.

¹¹ Golub 2000^a, 177.

¹² Matanić 1975, 117-126.

¹³ Golub 2001^b, 842-849.

Povjerenstvo što ga je ustanovio Urban VIII. da prouči treba li tiskati Kašićev prijevod Novoga zavjeta na hrvatski sastalo se je nakon godine dana 13. lipnja 1634. i donijelo zaključak da je Kašićev prijevod Biblije suvišan. Neka se pokupe primjerci Kašićevoga prijevoda i pošalju ili izravno Svetom Oficiju u Rim ili pak inkvizitoru u Zadar. A tamo je bio inkvizitor Kornelije Nassi, koji je navodno prvi bio upozorio na sumnjivo učenje Marka Antuna de Dominisa. Pozivaju se biskupi Ilirika da to provedu u djelo. Papa Urban VIII. posvojio je ovaj zaključak u cjelini i u dijelovima. Dao mu snagu konačne odluke.¹⁴

Bartol Kašić teško pogođen ovom odlukom napisao je »Apologiju« svojega prijevoda.¹⁵ Osobito je dojmljivo njegovo razmišljanje o jeziku. Nisu nam, razmišlja Kašić, apostoli naviještali jezik na kojem je pisano Sveto pismo nego poruku na jeziku onih kojima se naviještalo Evanđelje. Kašić je time pretekao Goethea koji reče, da Bog nikada ne šalje proroka narodu osim u njegovu jeziku. Preteča je Kašić i II. Vatikanskog koncila, začetnika suvremene inkulturacije, preteča i dalekoga nasljednika pape Urbana VIII., Slavena Ivana Pavla II., kojega se može nazvati papom inkulturacije.

Kašić je slijedio duh sv. Ćirila, koji daje Bogu slavenski jezik (i pismo) kako bi Bog njime govorio Slavenima.¹⁶ Vjeran duhu začetnika staroslavenskih bogoslužnih knjiga sv. braće Ćirila i Metoda, Kašić posuvremenjuje Bibliju prevodeći je na živi jezik. On shvaća da je staroslavenski bio živi jezik na koji su prevedene svete knjige, no on je kasnije antikviran. Ovo što čini Kašić učinila su upravo Sveta braća Ćiril i Metod uvodeći (staro)slavenski jezik, tada živi jezik, u Bibliju i liturgiju. Kašić se nije iznevjerio duhu staroslavenskoga prevodeći Bibliju na živi (hrvatski) jezik. I u stvari nije prekinuo tradiciju. U isto se vrijeme, da tako kažemo, zbivaju dva ispravljanja svetih knjiga nastalih na staroslavenskom, Levakovićevo i Kašićevo. Levaković skupa s Ukrajincem Metodijem Terleckim rutenizira liturgijske staroslavenske knjige i u njima biblijski sloj, a Kašić, vjeran duhu začetnika staroslavenskih bogoslužnih knjiga, posuvremenjuje Bibliju prevodeći je na suvremeni jezik. Dogodila se u isto vrijeme reforma Levakovićevo i Kašićeva. Prva koja je slijedila slovo, druga koja je slijedila duh.

¹⁴ Golub 2000^a, 136-140, 170-171.

¹⁵ Istražujući u Vatikanskoj Apostolskoj Biblioteci Jurja Kržanića naišao sam 25. siječnja 1975. na Kašićevu »Apologiju« u kodeksu Vat. Lat. 6811: »Bartholomai Cassij Sacerdotis Theologi e Soc. Jesu Penitentiarij Apostolici in Basilica s. Petri Apologia Adversus eos qui asserunt a S. Hieronymo Dalmata Doctore maximo Slauonicos seu Glagoliticos characteres repertos esse, et ab eodem universum corpus Sacrae Scripturae Dalmatis Slauonica lingua traditum esse« (f. 17 r-23 r). Slijedi: »De Variis Versionibus Slauonicis Dalmaticis seu Illyricis et Serblianis seu Rutenis« (f. 24-40v). Poslije je na Kašićevu Apologiju naišao Vladimir Horvat koji ju je objavio: Horvat V. 1992., str. 169-175, 191-206; Horvat V. 1999, str. 205-237.

¹⁶ Špidlik, 112-113.

Jedna i druga su preteče uvođenja narodnog jezika u liturgiju koje će se zbiti istom na II. vatikanskom koncilu. Sred rasprava o uvođenju narodnoga jezika u liturgiju za vrijeme II. vatikanskog koncila, sjećam se, služena je za koncilске oce u bazilici sv. Petra staroslavenska misa kako bi se pokazalo da i u rimskom obredu od vjeka postoji narodni (s vremenom antikviran) jezik.

Kašić je međuvremeno preveo uz Novi zavjet i ostalo Sveto pismo na hrvatski. Bio je to prvi cjeloviti prijevod Biblije na hrvatski. Načinjen posve vjerno prema Vulgati. Prema izdanju iz 1598.¹⁷

Makar su hrvatski svećenici (1642.) i Kašić (1644.) molili papu Urbana VIII. da dopusti tiskanje hrvatske Biblije, do tiskanja nije došlo.¹⁸ Kašić je prije zaklopio oči nego ugledao u tisku svoju Bibliju.

Biblija je tiskana 1999. a popratni Komentari 2000. u nizu protoprijeвода i izabranih prijeвода slavenskih Biblija »Biblia Slavica«, pod naslovom: »Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis, Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag. Fide. Anno 1625. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hannick. E codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Julije Derossi et Zlata Derossi. Curis elaboravit et apparatu critico instruxit Petar Bašić. 1999 Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich.«

Koja igra Providnosti! Zagrebački biskup Franjo Ergelski bio je svojim pismom najprije privremeno zaustavio tiskanje Kašićeve Biblije, poslije možda neposredno ili posredno i posve obustavio. Zagrebački nadbiskup pak imenom također Franjo, kardinal Kuharić, napisao je popratno slovo prvotisku Kašićeve Biblije 1999. I u njemu veli: »Iniuria temporum Kašićeva Biblija nije se pojavila u ruhu Gutenbergova umijeća. Da se je pojavila Biblija utjelovljena u književno tijelo hrvatskoga jezika, zacijelo bi bila odigrala ključnu ulogu u vjerskom životu i u povijesti jezika. I bila bi, može li se u to sumnjati, prikraćena bar koja ta, ako ne i mnoga, tražilačka zaobilaznica, ako ne i stramputica. Kašićeva se Biblija pojavljuje nakon više od 350 godina u slavnom nizu 'Biblia Slavica' kao jezični spomenik hrvatskog jezika i kao ponuda tražiteljima hrvatske teološke terminologije.«¹⁹

Istina prijevod Biblije na hrvatski bilo je životno djelo Bartola Kašića. No vrlo je značajan njegov »Ritual rimski« (Rim 1640.) objavljen na živom hrvatskom, koji je praktički do II. vatikanskoga Koncila uz neke preinake bio u Hrvatskoj u upotrebi i imao ne mali bogoslovni i jezični utjecaj. A 1641. izlazi u Rimu Kašićev lekcionar »Vanghelia i Pisstule istomaccene is Missala novvoga

¹⁷ Golub 2000^b.

¹⁸ Golub 2000^a, 148-150, 175-176.

¹⁹ Kašić 1999, s. p.

Rimskoga u iesik dubrovacki sa Grada, i Darxave Dubrovaccke.« Kašić je pisac prve gramatike hrvatskoga jezika »Institutiones linguae Illyricae« (1604.). Bavio se leksikografijom. Prevodio je hagiografije. Izdao katekizam »Nauk krstjanski u jezik Dalmatinski«, Rim 1617., 1633. Preveo je djelo Tome Kempenca »Pismo od nasledovanja Gospodina našega Jesusa« (1645.). Napisao tragediju u stihovima »Sv. Venefrida« (1627.). Napisao je i autobiografiju »Vita P. Bartholomaei Cassij Dalmatae«, koja je tiskana istom 1940. na latinskom izvorniku,²⁰ a 1987. i 1999. u prijevodu na hrvatski.²¹

»Kašić je uz Jurja Križanića bio jedan od najizrazitijih predstavnika barokne kolosalnosti u hrvatskoj književnosti«²² – reče Radoslav Katičić. I pravo reče.

Priredivači i prevoditelji glagoljskih liturgijskih knjiga

Lex orandi – lex credendi – riječ je starine. I zato liturgijska knjiga je i teološka knjiga. U nas i za nas priređivane su bile liturgijske knjige rimskog obreda, misal i brevijar, na staroslavenskom jeziku i na glagoljskom pismu kao posebnost i povlastica nekih mjesnih crkava u Hrvatskoj.

Drugdje je bio u upotrebi latinski jezik. I hrvatski lekcionar. O lekcionarima smo kratko govorili unutar prethodnog sloja koji govori o prvom cjelovitom prijevodu Svetoga pisma na hrvatski Bartola Kašića.

Rimski obrednik »Ritual rimski« (Rim 1640.), što ga je Bartol Kašić preveo na živi hrvatski jezik, kako netom rekosmo govoreći o Kašićevu prijevodu Svetoga pisma na hrvatski, ostao je u stvari u upotrebi uz neke preinake sve do Drugog vatikanskoga koncila i odigrao nemalu ulogu u oblikovanju hrvatskoga jezika i udomljenju hrvatske bogoslovne terminologije.

Kako je ponestalo staroslavenskih brevijara i misala u 17. stoljeću se u Kongregaciji za širenje vjere, u njenoj tiskari, pristupa novim izdanjima. Narav posla tražila je priređivanje i prevođenje. Priređivanje jer su postojali već prijašnji prijetridentski staroslavenski misali i brevijari i koje se imalo pred očima kod priređivanja liturgijskih staroslavenskih knjiga. Prevođenje jer je novo izdanje liturgijskih staroslavenskih knjiga trebalo prilagoditi poslijetridentskom novom misalu takozvanom misalu Pija V., a s vremenom unositi, što je značilo prevoditi, i svetačka slavlja uvijek novoproglašanih svetaca.

Priredivatelj i prevoditelj misala je Rafael Levaković Croata, rodnom iz Jastrebarskoga. Misal izlazi u Rimu, u tiskari Svete Kongregacije za širenje vjere na glagoljskom pismu i u staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije pod latin-

²⁰ Kašić 1940.

²¹ Sršan 1987; Kašić 1999.

²² Katičić 2001, 828.

skim i staroslavenskim naslovom, latinskim da se pokaže da je to misal rimsko-ga obreda, staroslavenskim da je na narodnom jeziku: »Missale Romanum Slavonico Idiomate Ivssu S. D. N. Urbani Octavi editum – Missal rimskij Va ezik slovenskij sazdan poveleniem P. G. N. pape Urbana Osmago. Romae. Typis et Impensis Sac. Congr. de Propag. Fide. 1631.«

Rafael Levaković također priređuje i prevodi staroslavenski brevijar, no više ne sam nego uz pomoć Metodija Terleckoga, grkokatoličkog biskupa iz Chelma, nekoć propovjednika među Vlasima u Žumberku, zaštitnika Jurja Križanića. S Terleckim – napustivši prvotnu hrvatsku staroslavensku redakciju, čini se preko volje, – Levaković provodi rusifikaciju, rutenizaciju ili istočnoslavenizaciju jezika u časoslovu. Kongregacija za širenje vjere je očito htjela časoslov učiniti uporabivim za što šire područje Slavena koje je, one iz pravoslavlja, nastojala pridobiti u jedinstvo s Rimom, nakon što je Rim protestantskom reformacijom izgubio tolike Nijemce. Brevijar je izašao u Rimu 1648. pod naslovom: *Breviarivm Romanvm Slavonico Idiomate Iusu S. D. N. Innocentii P. P. editum – Časoslov rimskii slavinskim' ezikom Poveleniem S. G. N. Innokentie Papi X vidan'.* Romae, Typis et Impensis Sac. Cong. de Propag. Fide 1648.

Ivan Paštrić, »iz Poljica okolica Splita – da Poglizza contado di Spalato«, profesor polemičke teologije na Urbanovu zavodu za širenje vjere, priređuje i prevodi kod iste Kongregacije drugo dopunjeno izdanje staroslavenskoga brevijara u Rimu 1688. i provodi rusifikaciju odnosno istočnoslavenizaciju teksta: *Breviarivm Romanvm Slavonico Idiomate. Iussu S. D. N Innocentii PP. XI editvm – Časoslov rimskii slavinskim' ezikom'.* Poveleniem S. G. N. Inokentie papi 11 vidan'. Romae, Typis et Impensis Sac. Cong. de Propag. Fide 1688.

Paštrić je priredio također drugo izdanje Levakovićevoga Misala u Rimu 1706. pod doslovce istim naslovom kao onaj iz 1631. uz izuzetak godine izdanja: 1706. Slijedeće 1707. Paštrić je posebno priredio mise za pokojne: *Missae pro defunctis – Misse za umervšie...Romae, Anno 1707.*

Na II. Vatikanskom koncilu u vrijeme rasprava o uvođenju narodnoga jezika u rimski obred služena je jednoga dana misa na staroslavenskom jeziku kao primjer postojanja (jednom) živog jezika u rimskom obredu. Koncilskim ocima je podijeljena slika naslovnice staroslavenskog misala i izvotka iz Rimskog kanona mise uz kratko tumačenje povijesti staroslavenskog bogoslužja. Bio sam, kao student, tada u Rimu. Svaki dan se je prije samog početka rasprava na Koncilu služila misa o Duhu Svetomu »de Spiritu Sancto« u rimskom obredu i na latinskom jeziku. Ovaj puta na staroslavenskom jeziku a u rimskom obredu. Bili smo ponosni, spominjem se.

Marko Antun de Dominis teolog pomirenja s kršćanskim Zapadom

Dok je Bartol Kašić nastojao da narodu na hrvatskom jeziku dade temeljna djela gramatiku, rječnik, te Bibliju, obrednik, katekizme, duhovno štivo, najvećma u prijevodu, drugi njegovi suvremenici radili su oko toga da se premoste međuvjerske razdaljenosti na domovinskom i ne samo na hrvatskom tlu.

Hrvatski prostor nalazi se na razmeđu između Istoka i Zapada. Kršćanskog Istoka i kršćanskog Zapada. Raskol koji se u XI. stoljeću zbio između kršćanskoga Istoka i kršćanskoga Zapada i raskol koji se u XVI. stoljeću odigrao protestantskom reformacijom na samom kršćanskom Zapadu odrazio se, dakako, i na Hrvatsku. U njoj su se javljali – i ne prestaju se javljati – teolozi koji su kao mislitelji tražili načine kako premostiti nastali jaz. Bili su vođeni crkvenim razlozima, ali ne samo njima. Prevladavanje raskola neki su gledali ne samo kao eklezijalno nego i kao nacionalno dobro. Na hrvatskom tlu nikla su dva takva teologa: Marko Antun de Dominis, rođen u Rabu i Juraj Križanić, rođen u Obrhu. Obojica su svoja teološka djela napisali u 17. stoljeću.²³

Marko Antun de Dominis, hrvatski se zvao Domnijančić (Rab 1560.–Rim 8. rujna 1624.). Do nedavno je bilo nepoznato kako se je hrvatski zvao znameniti Rabljanin. Znalo se samo njegovo latinizirano prezime De Dominis. A o hrvatskom obliku njegova prezimena stvarale su se pretpostavke. Međutim Vesna Tudićina Gamulin pronašla je u privatnom arhivu obitelji Cavendish u Chatswordu u Engleskoj u fondu Devonshire MSS Hobbesove prijevode talijanskih pisama »Hobbes' Translations of Italian letters« fra Fulgentia Micanzia, De Dominisova, Sarpijeva i Galilejeva prijatelja poslanih Williamu Cavendishu, prvom Lordu od Devonshirea, čijim je tajnikom bio Thomas Hobbes, filozof. Tu na str. 16-17, nalazi se pismo fra Fulgencija Micanzia Williamu Cavendishu, pisano u Bologni 24. veljače 1617., u kojemu fra Fulgencije, govori o životu i djelu Marka Antuna de Dominisa i, na str. 16., doslovce o de Dominisovu hrvatskom prezimenu piše: »On se rodio od plemenite dalmatinske obitelji zvane na onom jeziku Domnianich što bismo mi nazvali de Dominis – He is born of a principall family of Dalmatia called in that tongue Domnianich which we would call De Dominis.«²⁴ Ovaj je podatak fra Fulgentio Macanzio mogao kao de Dominisov prijatelj dobiti

²³ Golub 1995^b.

²⁴ Tudićina Gamulin 1998, 115-117; De Dominis 1997, 26; Tudićina Gamulin 1993, 494-499. (Slika u Hrvatskom biografskom leksikonu uz ovaj tekst o de Dominisu nije de Dominisova.) U vatikanskim sam arhivima našao de Dominisovo vlastoručno pisanje njegove prezimena. On ga piše tako da je »de« pisano malim početnim slovom a »Dominis« velikim početnim slovom. U literaturi nema dosljednosti, negdje se piše »de« velikim, negdje malim slovom.

od samoga de Dominisa. Budući da je u literaturi de Dominis znan samo po svojem latiniziranom prezimenu mi ga ovdje tako nastavljamo nazivati.

De Dominis kao isusovac prošao je od 1579. do 1596. isusovačku formaciju. Tu je zacijelo posvojio Ignacijevu i ignacijansko razmišljanje: »O Vojujućoj crkvi treba misliti kao o Civitas Dei u povijesti i u društvu.«²⁵ I Križanić kao isusovački đak bit će da je stekao smisao za povijesno i društveno poimanje Crkve. De Dominis istupivši iz Družbe Isusove postaje 1597. senjskim biskupom a 1602. splitskim nadbiskupom. U Splitu piše životno djelo »De Republica Ecclesiastica«. U sukobu Rima i Mletaka, kad je papa Pavao V. bacio kletvu, interdikt na Mletačku republiku, de Dominis je stao 1606. na stranu Republike osporivši papi pravo miješati se u poslove svjetovne vlasti. Saznavši 1612. da de Dominis sprema navodno djelo protiv pape i crkvene politike Rim preporuča de Dominisu da napusti pisanje. Te preporuke de Dominis nije prihvatio. No prihvatio je 1615. preporuku Rima da se zahvali na nadbiskupskoj stolici u Splitu. I odlazi u Mletke. Iz Mletaka odlazi 1616. u Englesku. U Heidelbergu 1616., gdje se na putu zadržao, tiska svoj proglas o razlozima svojega odlaska odnosno puta pod naslovom »Marcus Antonius De Dominis Archiepiscopus Spalatensis suae profectionis consilium exponit«. Razlaže kako odlazi zbog zloporaba u Crkvi, no od katoličke se Crkve ne odjeljuje, kaže da je njegov odlazak daleko od svake primisli o raskolu. U proglasu najavljuje skoro tiskanje djela »De Republica Ecclesiastica«.

Također u proglasu, koji će ugraditi u svoje najavljeno djelo, otkriva svoju iskonsku nakanu: »Gajio sam od prvih godina svojega klerikata u sebi gotovo urođenu želju da vidim jedinstvo sviju Kristovih Crkava; nisam mogao ravnodušno podnositi razdijeljenost Zapada od Istoka u stvarima vjere, i Juga od Sjevera; sa zabrinutošću sam žudio upoznati uzroke tih i tolikih raskola; i razmotriti bi li se mogao smisliti kakav put kako bi se sve Kristove Crkve udružile u istinsko negdašnje jedinstvo; gorio sam od želje da to vidim«. Proglas preveden na engleski i na mnoge druge jezike²⁶ kružio je Evropom.

De Dominis dolazi u London 16. prosinca 1616. svečano dočekan. De Dominisov izbor je pao na Anglikansku crkvu kao najsirođniju katoličkoj Crkvi između svih ostalih protestantskih crkava. A u kralju Jamesu I. prepoznaje vladara za svoju namisao, vrlo tolerantna i založena za Crkvu. Već 1617. u Londonu tiska djelo »De Republica ecclesiastica«, prve četiri knjige. De Dominis, katolički biskup, koji je došao u protestantsku anglikansku zemlju, postaje slučaj u Evropi, njegovo pak djelo »De Republica ecclesiastica« postaje događaj o kojemu se po Evropi piše. Petu i šestu knjigu »De Republica Ecclesiastica« izdaje u Frank-

²⁵ Congar Y. 1971, 53-54.

²⁶ De Dominis 1616.

furtu na Majni 1620., a sedmu i devetu u Hanau 1622., dok knjiga osma i deseta nisu izdane.²⁷ Djelo je stavljeno na popis Index zabranjenih knjiga.

Kad je 1621. kard. Alessandro Ludovisi, de Dominisov učitelj i prijatelj, izabran za papu, uzevši si ime Grgur XV., de Dominis pomišlja na povratak u Rim. Početkom slijedeće godine, 16. siječnja 1622. obraća se pismom kralju Jamesu I. s molbom da mu dopusti otići iz Engleske u Rim kamo je pozvan od samoga Pape. De Dominis pokušava kralja skloniti na sjedinjenje s Katoličkom crkvom. Kao odgovor kralj ga izgoni za vazda iz Engleske. Vraća se u Rim kao pokajnik i zadobiva od pape oprostjenje. Početkom 1623. izdaje knjižicu »Marcantonius De Dominis Archiepiscopus Spalatensis, sui redditus ex Anglia consilium exponit« gdje obrazlaže razloge svojega povratka iz Engleske. No početkom ljeta umire Grgur XV. Njegov nasljednik Urban VIII. vodi istragu protiv de Dominisa. Zatočen u Anđeoskoj tvrđavi de Dominis 1624. iznenada umire. Nije pokopan, dok nije završen proces protiv njega. Inkvizicija ga proglašuje krivim. Njegovo tijelo, slika i knjige spaljeni su na okupljalištu Rimljana, Campo dei fiori. Pepeo je bačen u obližnji Tiber. Kod suđenja de Dominisu igrao je ulogu kard. Deziderije Scaglia. Isti koji će biti na čelu Povjerenstva koje treba istražiti treba li ili ne treba tiskati hrvatsku Bibliju Bartola Kašića.

Marko Antun de Dominis je teolog pomirenja i sjedinjenja Crkava. Na čemu gradi tu teologiju? Na biskupskom kolegijalitetu. Razlog neslaganja među kršćanskim vjerama je neslaganje u raznim istinama vjere. Rješenje teškoće de Dominis vidi u prihvaćanju osnovnih članaka vjere. U drugome se kršćanske vjeroispovijesti mogu razilaziti. Postavlja se, naravno, pitanje, kako odrediti što su osnovni članci vjere. Mjerilo onoga, drži de Dominis, što se ubraja u osnovne članke vjere jest vjera pracrkve, vidljiva u simbolima vjere (Vjerovanjima) i prvim koncilima Crkve. Koja je po de Dominisu, međutim, glavna teškoća kad je riječ o jedinstvu odnosno nejedinstvu Crkava? To je, smatra de Dominis, papino prvenstvo, primat. Za njezino prevladavanje predlaže rješenje.

Nasuprot monarhijskom papinstvu predlaže aristokratski kolegij biskupa koji »in solidum« to jest »zajedno i pojedinačno« vodi Crkvu. Doslovce veli: »Stoga vidljiva glava Crkve ... nije jedna od Boga ustanovljena, nego je čitav kolegij apostola i biskupa koji svi zajedno in solidum vode i ravnaju čitavu vojujuću Crkvu.«²⁸ S tim u vezi rado se i često poziva na sv. Ciprijana koji veli: »Episkopat je jedan i njegov dio svaki pojedinac posjeduje in solidum.«²⁹ De Dominis oštroumno piše: »Kao što vjernici po cijelom svijetu tvore jednu Crkvu, tako su i svi službenici koji se za nju brinu raspršeni po cijelom svijetu, jedini bi-

²⁷ De Dominis 1617, 1620, 1622.

²⁸ De Dominis 1617, 1,10.

²⁹ Pšeničnjak, 506.

skup in solidum i jedini totalni službenik – unicus Episcopus in solidum, et unicus minister totalis – jer se oni zajedno in solidum brinu za jednu Crkvu i tvore jedinstveno tijelo svećenika.«³⁰ Ova pronicljiva de Dominisova slika predstavlja možda sažetak njegove teologije pomirenja. Kao što naime raspršeni vjernici po svijetu tvore jednu Crkvu, tako službenici (biskupi) tvore jednog biskupa, to jest biskupski kolegij. Jedinstvom i jednošću biskupskog kolegija opstaje jedinstvo i jednost Crkve i premošćuje se raskol u Crkvi. Dominis naravno postavlja pitanje papinoga prvenstva. Za ključno mjesto, na kojem se temelji papin primat, Mt 16,18 gdje Krist naziva Petra stijenom na kojoj će sagraditi svoju Crkvu de Dominis kaže da se tiče Petra, ali da iz njega ne proizlazi Petrov primat, jer su svi apostoli jednako temelj Crkve. Biskupski dakle kolegijalitet bez prvenstva rimskoga biskupa – pape. Tako bi se prevladala glavna teškoća u rješavanju raskola među Crkvama, drži de Dominis. On nadalje kaže da je biskupstvo red i red drži izvorom biskupskih službi. Papa pak nema druge ovlasti osim duhovne, i nikakve državne vlasti izvan područja papinske države.

U svojim, međutim, do danas neobjavljenim preispitivanjima »De Retractionibus in Republicam Ecclesiasticam«, gdje opoziva kriva učenja u djelu »De Republica Ecclesiastica« kako bi se pomirio s Rimom, de Dominis više ne niječe papin primat, već luči postojanje primata rimskoga biskupa i način ostvarivanja primata kroz povijest, a prema tome načinu je suzdržan i ne smatra se stoga krivovjernim.

Uzme li se de Dominisovo djelo »De Republica Ecclesiastica« zajedno s »Preispitivanjima – De retractationibus in Republicam Ecclesiasticam« kao cjelina – a tako treba učiniti – moglo bi se možda reći da je, po de Dominisu, prevladavanje teškoće koju za neke kršćanske vjeroispovijesti predstavlja primat rimskoga biskupa – pape u povezanosti biskupskoga kolegijaliteta i primata s time da je način ostvarivanja primata u povijesti imao uspješne i manje uspješne oblike.

Znakovno je, da je II. vatikanski koncil kao veliku novost donio nauku o biskupskom kolegijalitetu.³¹ O odgovornoj brizi biskupa ne samo za vlastitu biskupiju nego i za sveopću Crkvu. Koncil je također posvećenje biskupa nazvao biskupskim ređenjem. To je upravo pred više od 300 godina mutatis mutandis zastupao Marko Antun de Dominis. On je jasno utvrdio postojanje biskupskoga kolegijaliteta, tražio revalorizaciju biskupskoga posvećenja kao reda, koji je izvor biskupske službe, ukazivao na odgovornost i skrb svih biskupa za ukupnu Crkvu. »Moramo priznati Dominisu proročku prodornost kojom je znatnim dije-

³⁰ De Dominis 1617, 1, 12, 9.

³¹ Drugi vatikanski koncil 1970, Lumen gentium III, 20-24.

lom anticipirao suvremenu znanost o kolegijalnosti»³², zaključuje Franjo Pšeničnjak koji je na Papinskom sveučilištu Gregorijani u Rimu obranio doktorsku disertaciju o de Dominisovoj ideji biskupske kolegijalnosti. Moderator/mentor disertacije prof. Sullivan zaključio je akademski čin, kojemu sam pribivao, riječima: »De Dominis je bio prorok«. De Dominis je visoko cijenio »otac međunarodnoga prava« i »utemeljitelj jusnaturalizma« Hugo Grotius, s kojim se je osobno poznavao.³³ Povjesničar dogmi J. Tumel stavlja de Dominisovo djelo »De Republica Ecclesiastica« uz bok najvećega kontroverziste Roberta Bellarina.³⁴

De Dominisov prisni prijatelj fra Fulgacije Micanzio pisao je 1617. o de Dominisu: »On se rodio od plemenite dalmatinske obitelji zvane na tom jeziku Domnianich, što bismo mi nazvali de Dominis. On je čovjek velikoga poštenja ... Istina je da ga je čedan i primjeren život koji je vodio, učinio cijenenim kod prelata od časti kojih Crkva ima samo nekoliko. Što se tiče naobrazbe on je mnogo učeniji nego što je vješt; pročitao je sva djela starih crkvenih otaca, zapisnike koncila i sve povjesničare. U ovih osam godina što sam ga prisno poznavao, on je živio krajnje umjereno, sa samo jednim obrokom na dan, i vrlo plodonosno izgarao u čitanju i pisanju. U raspravljanju uvijek sam ga smatrao krutim ali razumnim, a u obrani pravovjernih mišljenja on bi s požudom i naglom gorljivošću tumačio pozivajući se na ono što je pročitao, ili u drugom slučaju (što je bilo češće) uzeo bi vremena za istraživanje predmeta i onda bi s punom objektivnošću iznosio istinu. Iznad svega uvijek je uzimao k srcu sve shizme u Crkvi i uvijek je najradije o tome razgovarao i to s krajnjom strašću ali i smislom ... Sve u svemu, najgore što se može misliti o njemu jest to da je zaljubljen u svoje vlastite knjige.«³⁵ Prijatelji se najbolje poznaju. Pravo je rekao Aurelije Augustin: »Nikoga se ne upoznaje osim po prijateljstvu – Nemo nisi per amicitiam cognoscitur.«

Budući da me je prof. Ivan Supek, predsjednik Organizacijskog odbora Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za simpozij o de Dominisu, zamolio da se kod kardinala Šepera propitam bi li ušla uz prigodu simpozija u obzir crkvena rehabilitacija Dominisova, ja sam – 12. ožujka 1973. – u palači Svetog Oficija u Rimu, razgovarao s kard. Franjom Šeperom, prefektom Svetoga Oficija, nekadanje Svete Inkvizicije, o mogućoj rehabilitaciji de Dominisa prilikom znanstvenoga skupa koji se treba održati u rodnom de Dominisovom Rabu 1974. o 350. godišnjici njegove smrti. Zabilježio sam tada razgovor: »On (kard. Šeper) mi je uglavnom ovo rekao: Jedan simpozij prirodoznanstvenika bio je uputio pa-

³² Pšeničnjak, 511.

³³ Berljak, 116.

³⁴ Pšeničnjak, 496.

³⁵ Tujcina Gamulin 1998, 117; De Dominis 1997, 26.

pi Pavlu VI. predstavku da se revidira Galilejev proces i da se Galileja rehabilitira. Papa je međutim stao na stanovište da se ne prave presedani s obzirom na rehabilitaciju, jer tome ne bi bilo kraja; jedino ako je stvar sada u trajanju kao što je bio slučaj ekskomunikacija između Rima i Carigrada; što je bilo bilo je; ako nije dobro bilo 'mea culpa', ali obnova procesa, rehabilitacije s obzirom na mrtve ne ulazi u obzir. Kad nije išlo s Galilejem ne bi išlo ni s de Dominisom«. Papa Slaven Ivan Pavao II. u jubilejskoj 2000. godini zamolit će za oprostjenje sve kojima su crkveni ljudi kroz povijest nanijeli nepravdu, krivo ih i nepravdedno sudili i osudili.

Juraj Križanić teolog pomirenja s kršćanskim istokom

Upravo kad je počelo izlaziti djelo »De Republica Ecclesiastica«, Marka Antuna de Dominisa, teologa pomirenja, 1617. ili godinu potom rodio se u Hrvatskoj Juraj Križanić koji će izrasti u osebujnoga teologa pomirenja. Križanićevi počeci života i de Dominisovo završavanje životnoga puta vremenski su se poklopili. Prostorno se međutim nisu nigdje dotaknuli. Kad de Dominis umire Križaniću je bilo šest ili sedam godina. Obojica se podudaraju u jednome: naporu oko ostvarivanja jedinstva Crkve. Obojica se razlikuju u području i načinu djelovanja.³⁶

Juraj Križanić³⁷ rodio se 1617. ili 1618. u Obrhu kraj Ribnika u Hrvatskoj. Filozofiju uči u Grazu. Teologiju u Bologni. Tu mu dolazi u ruku djelo »Moscovia« (Vilnius 1586.) Antuna Possevina kojim se nadahnjuje da i on jednom ode u Rusiju. Silazi u Rim u Grčki zavod gdje uči grčki jezik i kontroverzije, sporenja s pravoslavnom teologijom. Učitelj mu je teolog pomirenja Grk Leon Allatus autor djela »O trajnoj suglasnosti Zapadne i Istočne Crkve – De Ecclesiae Occidentalis et Orientalis perpetua consensione« (Köln 1648.). Tajniku Kongregacije za širenje vjere Francescu Ingoliju podastire svoju moskovsku nakanu »intentio moscovitica«. I tu, među ostalim, izjavljuje: »A ja ne smatram Moskovljane niti krivovjercima niti raskolnicima (jer njihov raskol ne proizlazi iz oholosti, pravoga korijenja raskola, nego proizlazi iz neznanja), već ih držim za kršćane koji su jednostavno zavedeni u zabludu«.³⁸ Istim poslom u Rusiji želi doprinijeti jednako i jedinstvu Crkava i oslobođenju Slavena od tuđinskoga, nadasve turskoga, jarma. To kani ostvariti ne kao prethodnici političkim, ili vojnim putem, već promicanjem znanosti i umijeća, kao i poticanjem na kreposti. Bit će prorok mesijanizma kulture.³⁹ Teologija spada u znanost i u kulturu. I kao takva

³⁶ Golub 1995^b.

³⁷ Golub 1987.

³⁸ Kadić, 342.

³⁹ Golub 1996.

ima mjesta u njegovoj namisli. Nov taj pristup Rusiji Ingoli smatra mudrim. Zaređen je za svećenika u Rimu 1642.

Križanić nakon nekoliko godina provedenih u domovini, 1647. dolazi u Moskvu. U mladom caru Alekseju prepoznaje cara prikladna za ostvarenje svoje moskovske namisli. Kupuje knjigu »Kirillova kniga« izašlu nedavno (1644.) u Moskvi, punu hula na rimsku Crkvu kao i na protestante. Nakon puta u Carigrad dolazi u Rim gdje prevodi na latinski dijelove »Kirillove knjige« i sprema njeno pobijanje. Proširuje osnovu i započinje velebno djelo »Bibliotheca Schismaticorum Universa« koje će u njegovu prijevodu na latinski obuhvatiti sva značajna djela pravoslavne teologije počam do Focija do svog vremena, izvorno pisana ruski i grčki. Nailazi na nerazumijevanje. Čuvši da se u Moskvi otvaraju škole filozofskog učenja, Križanić procjenjuje da je kucnuo njegov čas. I bez papinoga dopuštenja odlazi u Rusiju. Ostavlja nedovršenom sumu kontroverzija s pravoslavljem »Bibliotheca Schismaticorum Universa«, djelo koje ga je moglo staviti uz bok najvećega pisca kontroverzija s protestantima Roberta Bellarmina. Mogao je biti za pravoslavne ono što je Bellarmin bio za protestante.

Stiže u Moskvu 1659. Stavlja se caru Alekseju na službu. No nakon godine dana biva prognan u Sibiriju gdje, neslomljen i neslomljiv, piše svoja djela politička i teološka. Shrvan petnaestogodišnjim uzništvom očekuje smrt. No umire car Aleksej koji ga je bio prognao. A njegov sin mladi car Fedor oslobađa Križanića. Želi ga zadržati u Moskvi u svojoj službi. Križanić međutim odlazi iz Rusije. U Vilniusu stupa u Dominikanski red uzevši si za redovničko ime fra Augustin, ime voljenog učitelja sv. Augustina. Tu želi tiskati svoju »Moscoviu«, kao što je Possevino tiskao tu svoju »Moscoviu«. Videći da za to tu nema izgleda Križanić se pridružuje vojsci Jana Sobieskoga koja hita u pomoć od Turaka opsjedanom Beču, kako bi potom sišao u Rim i tiskao ondje svoje djelo o Moskovi i sumu kontroverzija »Bibliotheca Schismaticorum Universa« koju je, veli, dovršio. Piše Kongregaciji za širenje vjere u Rim pokajničko pismo i moli oprostjenje »s vrelim suzama – con calde lagrime«⁴⁰ što je ono bez papine privole otišao u Rusiju, umirivši si savjest da mu važi odobrenje što ga je bio dobio za prvo putovanje u Rusiju. U bitci pod Bečom 12. rujna 1683. pogiba.

Slično svome učitelju i uzoru Augustinu Križanić ne piše svoja djela bez povoda i iz čiste intelektualne znatizelje. Djela pak makar izazvana prigodom nisu prigodničarska. Križanić u njih ugrađuje tradicionalnu teologiju s iskoracima vlastite originalnosti. Novo i staro, nova et vetera. Teologiju pomirenja.

»Bibliotheca Schismaticorum Universa« imala je biti Križanićevim životnim teološkim djelom. Sačuvao se nedovršen rukopis. I to autograf i autorizirani prijepis. Autograf sam zahvaljujući kard. Franji Šeperu, prefektu Kongregacije

⁴⁰ Golub 1986^a, 396.

za nauk vjere, nekadanjega Svetoga Oficija, koji mi je dozvolio dostup znanstvenoj javnosti nedostupan arhiv Kongregacije, posredno pronašao u arhivu Kongregacije.⁴¹ Naslov djela glasi: »Sveukupna knjižnica raskolnika koja u dva sveška obuhvaća sve do sada tiskane knjige raskolnika što ih je sa starogrčkog, suvremenog grčkog i s moskovskoga preveo i opovrgao Juraj Križanić«. U »Sažetku pisaca« koji se nalazi na početku djela Križanić nabraja pravoslavne bogoslovne pisce koji u djelu dolaze: »1. Gregorius Palamas; 2. Georgius Scholarius; 3. Maximus Margunius; 4. Gabriel Philadelphiensis; 5. Georgius Coressius; 6. Nil Thessalonicensis; 7. Barlasmus Calaber; 8. Meletius Alexandrinus; 9. Maximus Athonensis; 10. Auctor Anonymus, 11. Nathanael Chyca, 12. Photius Schismatarcha.«⁴² Drugi svezak koji bi trebao sadržavati Križanićevo opovrgnuće spisa ovih pravoslavnih teologa tu se ne nalazi.

Križanić, zanimljivo, ne vadi ulomke iz djela pojedinih pravoslavnih bogoslovnih pisaca, pa ih onda pobija. Ne. Križanić hoće, da se čuje, najprije cjelovita riječ, čitav naime, teološki spis pravoslavnog teologa. I tek nakon toga Križanić će kazati svoje. Time se Križanić razlikuje korjenito od drugih kontroverzista koji su izdvajali ulomke spornih pisaca i pobijali ih. Križanić se time pokazuje i pretečom dijaloa i ekumenizma. On želi neka se čuje najprije neokrnjena, neskracena, ne iz konteksta izvučena riječ strane u sporu. Motto na naslovnici »Veritate et caritate – S istinom i ljubavlju« što ga Križanić uzimlje iz 2 Iv 3 izriče Križanićeovu metodu. Križanić se u sporenju vodi istinom i ljubavlju. Kako on to provodi, voljeli bismo vidjeti u dijelu djela gdje odgovara na spise prevedenih pravoslavnih teologa, no toga nemamo. Ipak istinitost i ljubav vide se već u tome što Križanić daje sugovorniku da izreče cjelovitu svoju riječ.

U Rimu nije bilo sluha za Križanićevo kontroverzističko djelo. Od onih na koje je to spadalo Križanić ne dobiva ni novčića i živi na rubu prosjačenja. Virgilije Spada, najblistavija osoba rimskoga baroka, prijatelj i savjetnik pape Aleksandra VII. piše 1657. Luki Holsteniusu, bibliotekaru Vatikanske i Barberinijeve biblioteke: »Naš Križanić ... je zapao u melankoliju«.⁴³ Današnjim govorom bi se zacijelo reklo u depresiju. Moli Holsteniusa da pohvali, dakako, ako je u to uvjeren, Križanićeve kontroverzističke rukopise. I hvalio ih je glavarima Kongregacije za širenje vjere. Hvalio ih je i učeni kard. Brancaccio, koji je imao izgleda izaći iz konklava kao papa, ali je politika to osujetila. Križanić je u času, kad mu sam papa Aleksandar VII., koji pribiva sjednici Kongregacije za širenje vjere na kojoj se raspravljalo o Križaniću, određuje novčanu potporu kako bi dovršio sumu kontroverzija, bio klonuo: »Moli oprostjenje što je predložio bezizgledan pot-

⁴¹ Golub 1969; Golub 1970/71; Golub 1971; Golub 1973.

⁴² *Nav. dj.*, 137.

⁴³ Golub 1978, 192-193.

hvat, a to je sveopći poziv raskolnicima na povratak, i sastavljanje sume kontroverzija«. ⁴⁴ Odlazi u Rusiju.

U Rusiji koja ga je brzo zatočila u Sibiriji pisat će Križanić uz korektivnu Gramatiku za slavenske jezike i trilogiju ekonomike, vojnog umijeća i politike »Razgovori o vladateljstvu« i teološka djela, među njima i kontroverzije. Vazda s povodom. U djelu »O Božjoj Providnosti – De Providentia Dei« (1666.-67.)⁴⁵ nastalom povodom rusko-poljskog rata Križanić raspravlja o uzrocima poraza i pobjeda. Tumači zbivanja kao djelo Providnosti koja sve usmjeruje prema Isusu Kristu, Punini to jest prema Crkvi.

Križanić će u Rusiji zateći teoriju i praksu prekrštavanja Latina to jest katolika. Stoglavi sabor (iz 1551.) smatra krštenje Latina nevaljanim, i prema tome, treba ih ponovno krstiti. Veliki međutim moskovski sabor 1666./67. proglašuje doduše krštenje Latina valjanim, pa ga ne treba ponavljati, no praksa je išla starijim, utrtim putem. Potaknut, zapravo izazvan time, Križanić piše djelo »O svetom krštenju – Ob svetom kršćenju«. ⁴⁶ U njemu oslanjajući se na Sveto pismo, svete oce i bogoslovno razmišljanje uvjerava crkvene glavare kako treba dokinuti praksu prekrštavanja katolika. Preporuča i sebe da ga se oslobodi iz zatočeništva. Čini se, naime, da bi ga bili oslobodili da se je dao ponovno krstiti.

U nedovršenom djelu »Tumačenje povijesnih proroštava – Tolkovanie isto-ričkih proročestv« (1674.)⁴⁷, izazvan višestrukom političkom i crkvenom kri-zom u Rusiji Križanić razlaže primijenjenu teologiju povijesti koju je u djelu »De Providentia Dei« više načelno postavio. S tradicijom Križanić u Danielovu proroštvu (gl. 2) o četiri monarhije, pod četvrtom monarhijom podrazumijeva Rimsko Carstvo. Pod kamenom pak koji je udario o Rimsko Carstvo i srušio ga Križanić podrazumijeva kao i predaja Isusa Krista, ali, u čemu čini iskorak dalje od predaje, podrazumijeva i onoga koji je čuo Isusovu riječ: »Ti si Petar to jest Stijena i na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju« (Mt 16, 18). U konačnici Petar (prvi papa i pape uopće) jest kamen koji je skrhao Rimsko Carstvo. Kamen je udario u Rimsko Carstvo kad je car Konstantin napustio Rim i prešao u Bizant. Kamen je do kraja satio Rimsko Carstvo kad su Turci osvojili Bizant ne pre-uzevši od njega rimski naziv. Rimsko Carstvo ne postoji. I zato se Križanić jed-nako okomljuje na ideju Moskve trećega Rima, ali i na uvriježeno suvremeno poimanje (koje zastupa i Bellarmin) da Rimsko Carstvo još traje u Njemačkom rimskom carstvu. U djelu »Tumačenje povijesnih proroštava«, Križanić se hvata ujedno kontroverzije o izlaženju Duha Svetoga. Teolozi s kojima se Križanić

⁴⁴ Belokurov 1909, 22-23.

⁴⁵ Bezsonov 1860.

⁴⁶ Križanić 1892.

⁴⁷ Križanić 1891.

uhvatio u koštac jesu poglavito Focije, Meletije Aleksandrijski, Maksim Grk, sve autori koje je preveo u svojoj »Bibliotheca Schismaticorum Universa«.

Potaknut novim izazovom Križanić piše novo djelo. U ruskoj je pravoslavnoj Crkvi naime nastao raskol izazvan liturgijskom obnovom patrijarha Nikona. Ona je naime naišla na žestok otpor, osobito kod monaha. Starovjerstvo. Monasi samostana Solovki podnijeli su caru Alekseju molbenicu »Čelobitnu« da ih pusti u njihovoj staroj vjeri. Križanić 1675. piše opovrgnuće molbenice solovčanskih monaha »Opovrgnuće solovčanske molbenice – Obličjenje na soloveckuju čelobitnu«. ⁴⁸ Bitna poruka Križanićeva ovog djela pisana teološki oštroumno, ljudski toplo i književno blistavo jest: ne smije se zbog obrednih neznatnosti činiti raskola u Crkvi. Križanićevo je djelo ovo pohvala jedinstvu Crkve i tužaljka nad raskolom u Crkvi, svakim i ovim nastalim u službenoj ruskoj Crkvi. Jedincat je ovo slučaj da jedan katolički teolog, ostajući katolikom, ustaje u obranu pravoslavne službene Crkve kad se u njezinu krilu pojavio raskol.

Nazirući skorbu smrt uznik Križanić piše svoju oporuku »Smetnyj razrjad« ⁴⁹, duhovnu oporuku na 400 stranica. Tu poglavito raspravlja o beskvasnom kruhu u misi. Rimski katolici upotrebljavaju u misi beskvasni a Pravoslavci kvasni kruh. Smrt koju je Križanić očekivao pišući svoju oporuku nije pokucala na njegova uznička vrata već na vrata cara koji ga je zatočio.

Juraj Križanić je teolog povijesti. ⁵⁰ Osobina vlastita slavenskom geniju. Križanić postavlja pitanje koji je smisao hoda čovječanstva kroz vrijeme, prošlo, sadašnje i buduće, kojom se svrhom vodi Božja Providnost bez koje se ništa ne događa? Križanić veli, sa školskom teologijom, da je svrha svega slava Boga, no – i to je njegov korak odnosno iskorak dalje – slava Boga koji se utjelovio, postao čovjekom, Isusa dakle Krista i koji je nerazdruživo sebi pritjelovio Crkvu. Prema tome, u konačnici svrha svega zbivanja jest Isus Krist i njegova Crkva iliti totalni Krist. Crkva je pak sazidana na Petru, prvome papi. Sasvim dosljedno Križanić odatle zaključuje da je najveći grijeh raskol u Crkvi a najveća vrijednost jedinstvo Crkve. U tom svijetlu gleda prošlost, sadašnjost i budućnost. Tu smješta i poslanje Rusije. Poslanje Rusije jest da se nađe u zajedništvu s Rimskom crkvom i da Grcima, pravoslavcima, od kojih je primila krštenje s primjesama zablude, uzvрати za milost krštenja, posređujući im izmirenje s Rimom. Rusija treba također kao jedina slavenska zemlja koja ima ustavno narodne vladare pomoći drugim slavenskim narodima, da oslobodivši se tuđinaca, ponovno zadobiju narodne vladare.

⁴⁸ Križanić 1893.

⁴⁹ Gol'dberg 1975, 95-106; Golub 1995^a, 203-225.

⁵⁰ Golub 1964; Golub 1974; Golub 1976; Golub 1983; Golub 1986^b; Golub 1986^c; Golub 1993^b; Golub 1993^c.

Most jedinstva Crkava je po Križaniću crkvenost Crkava. Juraj Križanić kijske pravoslavce i moskovske pravoslavce naziva Crkvama. Stvar nečuvena do pape Ivana XXIII. i do II. vatikanskoga koncila. Crkvenost je temelj za postizanje jedinstva Crkava. Time je Križanić predpočeo (anticipirao) nauk II. vatikanskoga koncila i pokoncilsku teologiju po kojoj je crkvenost – eklezijalnost temelj zajedništva – *communio* među Crkvama, a to zajedništvo početno počiva na krštenju a savršeno na zajedničkom slavljenju Euharistije.

Juraj Križanić i Marko Antun de Dominis graditelji su porušenih mostova. De Dominis onih porušenih reformacijom i drugim nedaćama. Križanić onih porušenih istočnim raskolom. De Dominis je teolog pomirenja prvotno između anglikanske, protestantske crkve i katoličke Crkve. Križanić je teolog pomirenja između pravoslavne i katoličke Crkve. Križanića će zanimati nadasve kršćanski Istok, a zazirat će, i više od toga, od protestantskoga Zapada. De Dominis će se pak usredotočiti na protestantski Zapad ali možda nešto manje na kršćanski Istok. De Dominis kao i Paolo Sarpi († 1623.) nastoji »oko sporazumijevanja s protestantskom reformacijom«. ⁵¹ Svaki ide drugoj Crkvi do kraja ususret ostajući vjeran svojoj matičnoj Crkvi. Križanić ostajući katolikom išao je najdalje ususret pravoslavlju. Baš kao što će Vladimir S. Soloviev kao pravoslavac ići najdalje ususret katoličanstvu. De Dominis je, držeći se vazda katolikom, iako su mu to drugi osporavali, otišao najdalje ususret anglikanizmu, protestantizmu. U dvojici tih teologa hrvatska teologija XVII. stoljeća pruža ruku, posrednicu pomirenja, kršćanskom Istoku i kršćanskom Zapadu. Križanić pozivlje pravoslavne Slavene da se traženjem istine pomire s Rimom, a onda pravoslavnim Grcima posreduje isto pomirenje. Svaki od njih predlaže premošćenje razdijeljenja Crkava. Predlaže put odnosno ključ jedinstva Crkava. De Dominis biskupski kolegijalitet. Križanić rusku pravoslavnu eklezijalnost – neku vrstu kolegijaliteta Crkava. Biskupski kolegijalitet sve biskupe svih Crkava dovodi u jednost. Crkvenost koju pridaje Križanić ruskim pravoslavcima predstavlja osnovicu povezivanja. Obojica, de Dominis i Križanić, preteče su II. vatikanskog koncila koji je 1959. sazvao Ivan XXIII. s nakanom da se poradi na crkvenom jedinstvu. Koncil će potvrditi biskupski kolegijalitet u zajednici s prvakom, rimskim biskupom, papom. Koncil će kršćanske odijeljene zajednice nazvati Crkvama. De Dominis i Križanić dolaze iz zemlje gdje se sreću Istok i Zapad. Gdje su rušeni mostovi osobito prisutni i njihova zla kob se odrazuje na crkvenom i nacionalnom polju.

⁵¹ Congar, 67. Yves Congar kojega je Pavao VI. nazvao najvećim ekleziologom XX. stoljeća karakterizira de Dominisovu ekleziologiju: »M. De Dominis se zauzima za aristokratsko, episkopalističko ustrojstvo božanskoga prava; biskupi predstavljaju jedan (sveti) red, koji je simbolički započeo u Petru (usp. Ciprijan); svi oni imaju isti položaj kao apostoli; Petrov primat bio je posve omeđen na njegovu osobu. Crkva je duhovna Republica, u kojoj postoji uzajamna ovisnost između Tijela, dakle udova i Glave.« (Congar, nav. mj.)

Križanić i de Dominis vrlo su različiti po ćudi i kobi. De Dominis je nositelj visoke, biskupske službe u Crkvi, Križanić je skromni kapelan. De Dominis piše i tiska svoja djela. Križanić piše, ali ne tiska za života ništa osim jedne brošure o glazbi. De Dominis je žestoke, na mahove divlje ćudi. Križanić je pitome ali i vatrene naravi. Jedan i drugi izgara za namisao stvaranja jedinstva Crkava. I svaki nalazi kralja primjerenoga za ostvarenje toga, de Dominis engleskog kralja Jamesa I., Križanić ruskoga cara Alekseja. James prima de Dominisa sa sjajem. Aleksej prima Križanića. No Jakob izgoni de Dominisa kasnije za vazda iz Engleske. Aleksej izgoni Križanića u Sibiriju. De Dominis se vraća u Rim gdje zaglavljuje, Križanić se vraća u Rim i na putu zaglavljuje. Obojica, de Dominis i Križanić, pokazali su se doslovce prorocima. Tristo i više godina prije II. vaticanskoga koncila digli su glas za biskupski kolegijalitet i eklezijalnost odijeljenih kršćana. Time su se pokazali teolozima pomirenja i pretečama Koncila.

TEOLOZI KRŠĆANSKOGA JEDINSTVA, DIJALOGA I ŠKOLSKI TEOLOZI

Benedikt Vinković pobornik kršćanskog jedinstva

Pokrovitelj i zemljak Jurja Križanića bio je zagrebački biskup Benedikt Vinković (Jastrebarsko 1581. – Zagreb 1642.). Zauzimao se za kršćansko jedinstvo kako s obzirom na pravoslavlje tako i s obzirom na protestantizam. I to propovijedima i osobnim susretima. Vraćao je hrvatske protestantizmu priklonjene plemiće u katoličku Crkvu.⁵² Caru u Beču je za biskupa Vlaha u Hrvatskoj predlagao Rafaela Levakovića i Jurja Križanića. Bez uspjeha. Borio se i izborio za pripadnost Međimurja Zagrebačkoj biskupiji. Zalagao se za očuvanje zagrebačkoga obreda. Izgradio je portal zagrebačke katedrale. U rukopisu su mu ostali povijesni i teološki spisi. »Notitiae Episcopatus et Episcoporum Ecclesiae Zagrabienensis« prva je povijest Zagrebačke biskupije. A o sjedinjenju domaćih pravoslavaca s rimskom Crkvom govori u spisu: »Relatio et informatio de Valachis et de Episcopatu Valachorum seu Rascianorum« (1640.). Bogoslovni, također rukopisni spisi su: »De sacrificio Missae«, »De fide christiana, apostolica, catholica, romana«, »De unitate fidei Veteris et Novi Testamenti«.⁵³ A mogao bi biti njegovim i spis »Testimonia diversorum saeculorum ex patribus, conciliis et aliis viris clarissimis pro probanda summa autoritate romani pontificis«.⁵⁴ To je zbir, kako veli sam naslov, raznih svjedočanstava o papinom primatu, jednoj, i to

⁵² Bučar, 18–22; Jambrek, 173. »U hrvatskim zemljama nije međutim reformacija uhvatila prava korijena« (Bučar, 237).

⁵³ Golub 1979^a.

⁵⁴ Golub 1979^b.

ne rubnoj, kontroverziji s pravoslavljem i protestantizmom. Spis odaje sluh za vrijednost izvora u onoga koji je zbir izradio.

Ivan Paštrić preteča međureligijskoga dijaloga

Ako su de Dominis i Križanić preteče ekumenizma iliti razgovora među kršćanskim vjeroispovijestima, onda je Ivan Paštrić preteča dijaloga između kršćanstva i religija, konkretno kršćanstva i židovstva.

Ivan Paštrić (latinski Pastritius, talijanski Pastrizio) zapisan kao »Ivan Paštrić iz Poljica okolica Splita – Giovanni Pastrizio da Poglizza contado di Spalato«⁵⁵ rođio se 1636. Kao dječaka povlači ga stariji brat Jeronim k sebi u Mletke. Dječak uči hebrejski kod jednog rabina. U Rimu stupa najprije u Zavod neofita gdje s rođenim Židovima uči hebrejski. Potom prelazi u Grčki zavod gdje također s rođenim Grcima uči grčki i kontroverzističku teologiju. Okrunivši studij doktoratom svete teologije Ivan Paštrić bude dodijeljen za pomoćnika teologu kršćanskoga Istoka, Leonu Allatiusu, ravnatelju tiskare Kongregacije za širenje vjere i to kao prevodilac i korektor grčkih tekstova. Kad je smrću Allatiusovom 1669. mjesto upravitelja Propagandine tiskare ostalo ispražnjeno Ivan Paštrić se kao i Stjepan Gradić za nj natjecao. Iste godine je ispražnjeno i mjesto profesora polemičke teologije na Urbanovu zavodu za širenje vjere, jer je dotadanji profesor Oliver Plunket imenovan primasom Irske. Plunket je proglašen u naše dane svetim. Paštrić dolazi na svečevo mjesto. Paštrić je profesor polemičke teologije na Urbanovu zavodu za širenje vjere od 1696. sve do 1700. Tada postaje professor emeritus.

Jedan drugi svetac, Paštrićev poznavatelj i prijatelj Grgur Barbarigo, biskup Padove (kojega je Ivana XXIII. proglasio svetim), predlaže Ivanu Paštriću da napiše sumu crkvenoga obrazovanja, znanja »Somma di erudizione ecclesiastica« za škole.⁵⁶ Dakle sumu školske teologije. Paštrić je nije napisao. Mogao je dobiti odgovarajuće mjesto u objavljenoj školskoj teologiji svoga vremena. No u rukopisnoj njegovoj ostavštini nalaze se gotovo svi traktati, predmeti polemičke odnosno dogmatske teologije što ih je kroz tri desetljeća predavao, i oni, možda, predstavljaju neku vrstu građe za spomenutu sumu crkvenoga znanja. To su: De Deo uno et trino, De angelis, De primi hominis statu, De libero arbitrio et de gratia, De peccato originali, De iustificatione, De fide justificante, De meritis et bonis operibus, De S. Scriptura, De traditionibus, De Incarnatione, De Ecclesia, De Summo Pontifice, De conciliis, De Eucharistia, De sacrificio Missae, De extrema unctione, De ordine, De matrimonio, De purgatorio, De cultu ss. reliquiarum et imaginum ... Neki od ovih listom rukopisnih traktata imaju po nekoliko stoti-

⁵⁵ Golub 1988, 31; Golub, Kovačić, Šimundža 1988; Mrkonjić 1989; Košić, 408-420.

⁵⁶ Serena 1938, 34.

na stranica. Za života Paštrić nije tiskao nego samo jednu knjigu »Patenaе argenteae mysticae«⁵⁷. U tome sliči Križaniću koji nije tiskao do jedne brosure i koji je bio u prilici da napravi sumu kontroverzija s pravoslavnima i stane uz bok kontroverziste s protestantima sv. Roberta Bellarina.

Giulio Bartolucci autor velebne bibliografije židovske postbiblijske književnosti »Bibliotheca magna rabbinica« (Rim 1683.) piše za Paštrića, svoga nekoć učenika, da je najveći poznavalac hebrejskoga u Rimu, vičan tumačenju Talmuda. Paštrić postaje piscem (scriptor) hebrejskoga jezika u Vatikanskoj apostolskoj biblioteci, naslijedivši na tom mjestu samoga Bartoloccija. C. J. Imbonati u »Bibliotheca Latino Hebraica« (Rim 1694.) na stranicama 123-128 donosi listu Paštrićevih radova iz područja Biblije i rabinizma, listom u rukopisu, njih ravno sedamdeset. Tu Paštrić raščišćuje sporna pitanja židovstva i kršćanstva, raspravlja o pitanjima židovskoga jezika, o židovskim vjerskim običajima, o tumačenju snova kod Židova, o kabalistici, o podudaranjima i otklonima Vulgate od hebrejskoga biblijskoga teksta, o kotroverzijama između Židova i kršćana, o usporedbi kaldejskog i sirskeg jezika s hebrejskim, o alfabetima raznih jezika (među kojima dolaze glagoljica i ćirilica).

Kongregacija za širenje vjere povjerava Ivanu Paštriću izdavanje glagoljskih liturgijskih knjiga. »Časoslov rimskii« izlazi 1688., a »Misal rimskii« 1706. oboje u tiskari Kongregacije u Rimu, nastavljajući Levakovićeve rutenizacije. Povodom toga rada Paštrić počinje 1688. pisati neku vrstu sume glagolizma »De Missalis, Breuiarij Illyrici Romani et similibus divinatorum officiorum origine, caractere, continuatione, scriptione, impressione, usu et locis, ac modo intelligendi scripta, et impressa officiaque noua uertendi.« Djelo, čini se, nije dovršeno.⁵⁸

Paštrić je započeo raditi i Hrvatski/Ilirski rječnik »Dictionarium Illyricum«, koji bi imao četiri stupca: latinski, rutenski (ćirilicom), brevijarski (glagoljicom) i dalmatinski. Posao je prekinuo kad mu je Švedanin Johan Gabriel Sparwenfeld (1655.-1727.) pokazao svoj slavenski rječnik što ga je sačinio u Moskvi. Paštrić se je zalagao da Sparwenfeldov rječnik tiska Kongregacija za širenje vjere, jer je potreban za izradu dodataka staroslavenskom časoslovu. No kako nije bilo nikoga tko bi rječnik prepisao sam se Paštrić latio toga posla.⁵⁹ Sparwenfeld 15. I. 1699. piše Leibnizu kako je Paštrić započeo sam prepisivati njegov rječnik dodajući i neke druge slavenske dijalekte.⁶⁰ Iz ovoga se vidi Paštrićeva ljudskost. Paštrić ne samo da nije ljubomoran što je netko uradio rad koji on sprema nego sav se zalaže da se taj rad objavi.

⁵⁷ Paštrić 1706.

⁵⁸ Golub 1988, 81-95; Mrkonjić 1991, 524-527.

⁵⁹ Golub 1988, 88-93; Birgegard, 81-84.

⁶⁰ Nav. dj., 82. Rječnik je – prvi svezak – izišao istom 1987. u Uppsali: »Johan Gabriel Sparwenfeld, Lexicon Slavonicum, Vol I a – ŋ. Edited and commented by Ulla Birgegard«.

Novoosnovanom sjemeništu u Splitu i Gradu Splitu Paštrić je poklonio svoju (dio) biblioteku za koju će splitski nadbiskup Stefano Cosmi napisati Paštriću da pretvara Split u Atenu. Među 568 poklonjenih knjiga, (među kojima ima i inkunabula) najvećma latinskih, bogoslovnog, pravnog, jezikoslovnog i povijesnog sadržaja, nalaze se i Levakovićev glagoljski brevijar (1648.) i Kašićev »Ritual Rimski« (1640.), »Blago jezika Slovinskoga«, Jakova Mikalje (Loreto 1649.), »De regno Dalmatiae et Croatiae« (1666.) Ivana Luciusa (Lučića), »Evangelistarium« (Köln 1556.), »Institutio bene vivendi« (Köln 1530.) i »Quinquanta parabolae« (1529.) Marka Marulića, »Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas« (1630.) Ivana Tomka Mrnavića. Tu su i tri djela Leona Allatiusa.⁶¹ Paštrić određuje da biblioteka, makar smještena u sjemeništu, treba biti na raspolaganju i građanima, te puku Splita i okolice. I tu se očituje Paštrićeva otvorenost i širina; on uključuje i laike a ne omeđuje se samo na kler. Spominjući i okolice kao da se spominje kako je on iz okolice Splita »Contado di Spalato«.

Ivan Paštrić je jedan od nekoliko rimskih uglednika, među kojima je i Ivan Lučić, otac hrvatske kritičke historiografije, koji su u Rimu 1668. utemeljili »Giornale de' Letterati«, jedan od prvih znanstvenih časopisa Evrope.

Paštrić je suosnivač (1671.) i doživotni je tajnik Akademije koncila, koja se bavila izučavanjem koncila s pravnog, povijesnog i teološkog stanovišta. Među članovima Akademije bio je Prospero Lambertini kasnije papa Benedikt XIV. Paštrić ostaje profesorom, ne napreduje u visoku hijerarhiju. Tome se čude suvremenici. Imao je u vrhu hijerarhije prijatelje, tako samog papu Klementa XI. Zazirao je od časti i vlasti. Biskup Perrimezzi, prvi Paštrićev biograf, piše kako mu je Paštrić došao čestitati kad je odbio imenovanje biskupom, a kad ga je poslije ipak prihvatio Paštrić mu je došao izraziti sućut. A sam je odlučno otklonio ponude da bude biskupom u Koprnu, pa u Krku, te u Trogiru.

Bio je tražen od učenjaka. Kao poznavalac orijentalnih jezika bio je tražen za mišljenje i ekspertize o raznim istočnim natpisima.⁶² Paštrić je čuven sa svoje učenosti. I čovječnosti. Tako Leibnitz piše o njemu »Vele učeni Paštrić, čiju sam čovječnost iskusio – doctissimus Pastritius, cuius humanitatem sum expertus«⁶³. Paštrić je bio član prve geografske udruge na svijetu »Accademia cosmografica degli Argonauti« i među prvim članovima književne akademije Arkadije. Posljednje dvije godine života bio je predsjednik hrvatske Bratovštine sv. Jeronima u Rimu. Umire 20. ožujka 1708. u Rimu. Na spomenploči četvorici predsjednika Bratovštine sv. Jeronima u crkvi sv. Jeronima u Rimu uz ime Ivana Lučića, oca hrvatske historiografije, Stjepana Gradića, prefekta Vatikanske biblioteke i Jurja

⁶¹ Banić, 1988.

⁶² Golub 1988, 109-112; Golub 1990^b.

⁶³ Leibniz, 263.

Jurjevića dobrotvora Bratovštine nalazi se i Ivan Paštrić. Na ploči piše:
 JOANNI ABB. PASTRITIO SPALATENSI/ IN COLLEGIO URBANO DE
 PROPAGANDA FIDE/ THEOLOGIAE POLEMICAE LECTORI EMERITO/
 ACCADEMIAE DE CONCILII INSTITUTORI/ OMNIGENA ERUDITIONE
 EXOTICISQ: LINGUIS/ ORNATISS:OB. XIII. KAL. APRIL. MDCCVIII.

Paštrić je predavao polemičku teologiju. U stvari dogmatiku no s naglaskom na pitanjima koja predstavljaju spor s drugim kršćanskim teologijama. Paštrić visoko postavlja polemičku teologiju. Kaže kako su Isus Krist, apostoli i sveti oci njegovali polemiku. Ne skolastiku. Crkva je u prvo doba bila bez školske teologije, ali nikad bez biblijske i polemičke teologije.⁶⁴ Kao profesor Paštrić je slijedio tomizam koji je bio naložen na Urbanovu zavodu za širenje vjere. Kao školski teolog Paštrić se drži zadanosti.

Međutim u neškolskim teološkim tekstovima Paštrić čini svoje vlastite iskorake. Kao vrstan poznavalac Biblije u njenim izvornim jezicima Paštrić daje puno mjesta Svetom pismu. Također i patristici. U kontroverziji je »ireničan« kao i čitava polemička teologija nakon vestfalskog mira (1648.), po završetku 30. godišnjega rata. I Paštrić je na neki način teolog pomirenja. U teologiji je protiv pseudodogmatizma to jest da se predmetom vjere smatra što to i nije: »fidem statuere ubi non est«.⁶⁵

Osobito je zanimljivo da u rasporedbi teoloških disciplina Paštrić stavlja na prvo mjesto mističku teologiju – teologia mystica. Iskustvo onda spekulacija: »Mistika koja treba biti svrha sviju stvari što slijede« to jest svih ostalih teoloških disciplina: morala, kontroverzija (s protestantima, pravoslavnima, židovima), biblijske i spekulativne ili skolastičke teologije.⁶⁶ Što se metode tiče osobito u polemičkoj teologiji Ivan Paštrić smatra dijalog najprimjerenijim oblikom raspravljanja. Pri čemu treba voditi računa o sugovorniku, pa drugačije razgovarati s oholima, drugačije s bojažljivima, drugačije s ljubiteljima istine. No jedno treba uvijek u svim raspravama sačuvati: »Skromnost je uvijek preporučljiva.«⁶⁷

Paštrić je posebno njegovao razgovor s učenim Židovima. S njima znanstveno surađivao. Jednome od njih, Salomonu Pankalosu (Pangalli) Paštrić ispovjedno piše kako na njegove dodire sa Židovima gledaju njegovi:

»Sablaznjavaju se nada mnom naši, što Vam iskazujem toliko poštovanje, i tako povjerljivo saobraćam s Vama koji ste Židov, i pitaju me dali što činim da Vas učinim kršćaninom. U tom slučaju da (moje ophođenje) ne bi bilo loše. Inače da se ne može s onima koji su tuđe religije ophoditi kako se ja ophodim. Ja

⁶⁴ Paštrić 1988, 192.

⁶⁵ Mrkonjić 1989, 142.

⁶⁶ *Nav. dj.*, 139.

⁶⁷ Paštrić 1988, 192.

odgovaram, da nikome ne govorim da postane kršćaninom, jer znam da je svatko uvjeren da se nalazi dobro u svojoj religiji makar bila kriva i ne napušta je na jednu riječ, niti s jednom stvari, i onda ako Bog ne zove, uzalud se poduzima trud. Ni jedan Židov ne može reći da sam govorio (s njime) da ga učinim kršćaninom; premda tko to čini, postupa svetački, no ja se ne osjećam toga duha. Ali ako me se upita što o religiji, ja, kao što sam obvezatan, to činim, i već prema tome o čemu se radi, u raspravi iznosim dokaze o istinitosti vjere ili o zabludi, koju naučavaju Židovi. Pače uvijek običavam reći da nikoga ne treba pripustiti našoj svetoj vjeri iz interesa ili kakvog drugog razloga osim zbog spasenja duše, i spoznanja istine.« Dakako, veli dalje, da bi volio da se ne samo on nego svatko njegove religije približi njegovoj, Paštrićevoj, religiji i da prevagu može pokazati na način kako se na vagi odmjerava dobro blago s drugim manjkavim blagom. Zaključuje: »Ali ne idem nikoga pecati (pescare). Da li bih to trebao činiti, to je druga rasprava. Ja primjenjujem uljudnost i ljubav prema svakome tko dolazi k meni bilo iz ove ili one religije. Dolaze k meni heretici, dolaze Židovi zbog neke stvari koju žele i ja sam im od pomoći«. ⁶⁸

Ivan Paštrić koji je bio želio biti misionarom bio je otvoren sugovorniku, nenametljiv, ali isto tako vjeran svojoj vjeri i željan vidjeti i druge u njoj. Bio je daleko od svakoga prozelitizma. Ivan Paštrić niti je neiskreni irenist niti zadržiti prozelitist. Prožet je istinskim misionarskim duhom. Bio je preteča međureligijskoga dijaloga koji se u našem stoljeću udomljuje. Međunarodna teološka komisija u Rimu koju čini 30 teologa iz cijeloga svijeta imenovanih od pape – izradila je koncem XX. stoljeća dokument »Kršćanstvo i religije«. ⁶⁹ Kao član komisije sudjelovao sam u izradi ovoga dokumenta o međureligijskom dijalogu (posebno poglavlje *Universalitas Spiritus Sancti*). Na taj način nekako nastavio Paštrića, i njegov međureligijski dijalog. Ivan Paštrić je polihistor i teolog.

Matija Frkić teolog dijaloga s filozofijom i prirodnim znanostima

Dok je Ivan Paštrić obzirni i tankočutni čovjek i teolog međureligijskoga dijaloga Matija Frkić je zastupnik razgovora s filozofijom i s prirodnim znanostima. Matija Frkić (lat. Ferchius) (Krk 1583. – Padova 1669.), profesor je filozofije pa potom od 1630. do 1665. dakle 35 godina profesor teologije na Padovanskom sveučilištu. ⁷⁰ U svom glavnom djelu »*Vestigiones peripateticæ Mattæi Ferchii de factione ex nihilo, de primo ente. Patavii 1939*«. Frkić polemički raspravlja o pitanjima vjere i prirodnih znanosti, teologije i filozofije, vjerovanja i

⁶⁸ Mrkonjić 1989, 145.

⁶⁹ *Commissio Theologica Internationalis*; Pozo 2000, 557-604.; *El cristianismo y las religiones; Christianity and the World Religions*.

⁷⁰ Schiffler – Premec.

mišljenja. Djelo je potaklo crkvenu osudu (1655.) zbog navodnog poimanja stvaranja protivna dogmi o stvaranju. Nasuprot tomističkoga bogoslovnoga monopolizma Frkić promiče skotizam. Napisao je »Apologia pro Ioanne Duns Scoto« (Bologna 1620.). Bavio se također poetikom i estetikom.

Stjepan Gradić moralni teolog dijaloga s filozofijom

Na području moralne teologije uključio se u unutar-teološki razgovor zapravo spor Stjepan Gradić.⁷¹ Stjepan Gradić, (latinski Gradus, talijanski Gradi) (Dubrovnik 1613. – Rim 1683.). U Rimu je najprije od 1661. kustos a od 1682. prefekt Vatikanske biblioteke. Djelatan je u papinoj diplomaciji. Zalagao se 1674. – nažalost uzalud – da papa Klement X. prizna ruskome suverenu carski naslov, jer bi to bilo korisno i za crkveno jedinstvo i za oslobođenje od Turaka. Gradić je zauzet nadasve za dobro Dubrovačke Republike. Bio je pripadnik kulturnoga kruga okupljenog oko švedske kraljice Kristine u Rimu zvanog »Accademia reale«, koja će se po kraljičinoj smrti preobraziti u akademiju »Arkadiju« (koje sam član s arkadijskim imenom Arione Geresteo). U nekoliko navrata bio je predsjednik hrvatske Bratovštine sv. Jeronima u Rimu. Pokopan je u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima u Rimu. Gradić je operativni genij i spekulativni duh. Napose sklon graničnim pitanjima filozofije i teologije, vjere i prirodnih znanosti. Svoje djelo »Disputatio de opinione probabili cum P. Honorato Fabri« (Rim 1678.) naziva filozofskim. No ono ipak ima i teološke implikacije. Posve na crti hrvatskog zanimanja za istočnu teologiju Stjepan Gradić se bavio bogoslovnim razlikama između kršćanskoga Istoka i kršćanskoga Zapada u vidu njihovoga prevladavanja. U tom je pravcu 1673. preveo i protumačio djelo »O sakramentima« grčkoga teologa Simeona iz Soluna. Rad je ostao u rukopisu u Vatikanskoj biblioteci (Vat. Lat. 6913 i 6914). U obliku poslanice kard. Cesaru d' Estreesu, Gradić je napisao 1674. raspravu o Euharistiji koja je tiskana poslije njegove 1776. »Peripateticae Philosophiae pronuntiata disputationibus proposita a Stephano Gradio patritio et canon. Ragusino...« sustavno je filozofijsko djelo pisano aristotelovsko-tomističkim duhom.

MARIOLOZI, ESHATOLOZI I TEOLOZI DUHOVNOSTI

Lovro Grizogon pisac prve mariološke enciklopedije uopće

Bilo je kod Hrvata i teologa koji su obradili samo jedno bogoslovno pitanje odnosno izradili samo jedan teološki traktat. Lovro Grizogon (Split 1590.–Trst

⁷¹ Krasić.

1650.), isusovac, od 1627.-1631. prvi superior novoosnovanoga kolegija i gimnazije u Rijeci, od 1633.-1636. rektor Ilirskoga/Hrvatskoga zavoda u Loretu, a od 1639. profesor moralne teologije u Grazu.⁷² Glavno djelo mu, međutim, nije iz područja moralne teologije već iz dogmatskoga bogoslovlja. I to iz područja mariologije. Jedno i jedincato. Ono je naime prva mariološka enciklopedija uopće. Za života piševa tiskan je prvi svezak »Mundus Marianus« Beč 1646., drugi poslije smrti u Padovi 1651. i treći u Augsburgu 1712.

Franjo Glavinić, Matija Magdalenić, Nikola Krajačević pisci eshatologije

Franjo Glavinić (Kanfanar, 1585. – Trsat 1652.), franjevac, jednako zauzet oko glagoljskih liturgijskih knjiga i obuzet misli o trodijalektalnosti hrvatskoga jezika, napisao je djelo »Četiri posljednja človlka« (Mleci, 1628.). Djelo koje radi o jednom teološkom traktatu »De novissimis hominis – O posljednjim stvarima čovjekovim«: smrti, sudu, paklu i kraljevstvu nebeskomu. Izradio je i priručnik za ispovjednike »Svitlost duše verne« (Mleci 1632., 1660., 1685.). Isto je djelo priredio i na talijanskom »Confessario cattolico«. Hagiografsko mu je djelo »Cvit svetih« (Mleci 1628., 1657., 1702.), u koje je utkao i osobne i skupne spomene.

Inače o omiljenoj temi posljednjih stvari čovjekovih u 17. stoljeću pisali su i Matija Magdalenić »Zvončac iliti premissljanja svrhu četirih poslednjih človeka« (Graz 1670., 1750.) i Nikola Krajačević (Sisak 1582. – Zagreb 1653.) donosi u »Svetim evangeliomima« (Graz 1651.) i »Popevka od četireh poslednjih dugovanjih«.

Benedikt Rogačić teolog duhovnosti

Na crti teologije svezane s filozofijom te filozofije povezane s poezijom a svega s duhovnosti nalazi se Benedikt Rogačić (talijanski Rogacci) (Dubrovnik 1646. – Rim 1719.).⁷³ Glavninu života proveo je u Rimu u raznim službama ističući se kao propovjednik u rimskim crkvama, duhovni vođa mnogih uglednika, kao duhovni pisac. U djelu »L'uno necessario«, izašlom u pet svezaka u Rimu 1697.-1708., izdavanom do dvadeset puta na talijanskom, prevedenom na latinski, francuski, njemački i engleski, izdavanom sve do početka 20. stoljeća, Benedikt Rogačić raspravlja o jednome potrebnome, o ljubavi čovjeka prema Bogu. Knjiga razmatranja za duhovne vježbe po metodi sv. Ignacija Lojolskoga »Il Cristiano raggiustato ne' concetti e costumi« (Rim 1711.) doživjela je četiri izdanja i prevedena je na latinski, njemački, engleski i poljski. Rogačić je napisao

⁷² Katalinić 1961.

⁷³ Korade 1994, 187-190.

i poučni spjev u heksametru »Euthimia sive de tranquillitate animi: Carmen didascalicum« (Rim 1690., München 1695.).⁷⁴ Tu upirući se o klasičnu, posebice, stojećku filozofsku misao i ugledavajući se u barokne poetske uzore (Virginije Cesarini) ali i slijedeći teologe (Eusebio Nieremberg, Sforza Pallavicino) Rogaćić pjeva o trnovitom putu do unutarnjega mira i sreće. Dok su Benedikt Stay i Ruđer Bošković napisali poučne filozofske odnosno prirodoslovne epove Benedikt Rogaćić je prije njih napisao filozofsko-asketski didaktički spjev. Rogaćić je napisao i talijansku gramatiku »Pratica e compendiosa istruzione a' principianti circa l'uso emendato ed elegante della lingua italiana« (1711.), koju je odobrila Akademija iz Firenze.

Kajetan Vičić poetski teolog

Prema kraju XVII. stoljeća javlja se osebujan teolog, izraziti predstavnik poetske teologije Kajetan Vičić.⁷⁵ Vičić je gotovo posve nepoznat. U vlastoručno pisanom tekstu redovničkih zavjeta što ga je pred glavarima Teatinskoga reda izgovorio 16. travnja 1671. u crkvi sv. Silvestra na Kvirinalu u Rimu Vičić se predstavlja: »Ego D. Caietanus Vicich Liburnus Fluminensis, Dioecesis Polensis«. Iz ovoga šturoga zapisa koji sam našao u arhivu Generalne kurije Teatinaca u Rimu saznajemo kako se Vičić zvao i odkuda je. Kajetan Vičić je Liburnijac Riječanin, biskupije Pulske. Budući da je taj tekst kod polaganja zavjeta čitao sigurno je u svojem prezimenu »ci« čitao kao »či«. Stoga zaključujemo da se hrvatski njegovo prezime izgovara Vičić. Naime, dan danas postoji i prezime Vicić i prezime Vičić u Hrvatskoj. Na žalost u tekstu redovničkih zavjeta se ne spominje ni dob ni godina rođenja Vičićeva. Francesco Vezzosi u djelu o piscima Teatinskoga reda »I scrittori de' Cherici regolari detti Teatini«⁷⁶ donosi štire biobibliografske podatke o Kajetanu Vičiću. Toliko štire da nema među njima ni podatka o godini rođenja ni o godini smrti Vičićeva. Spominju se samo tri nadnevka iz Vičićeva života: dan kad je položio redovničke zavjete 16. travnja 1671. u kući Teatinaca San Silvestro u Rimu, kad je 1684. postao učiteljem novaka u kući Teatinaca u Mlecima i 1686. godina kad je tiskana njegova knjiga pjesama »Sacer Helicon« u Padovi. Ističe da je Vičić bio uzoran redovnik, učen i da je posjedovao »genio poetico« o čemu svjedoče njegova djela.

Vezzosi predstavlja dva Vičićeva djela, doslovce: »*Caietani Vicich Congregationis Clericorum Regularium Liburni Fluminensis sacer Helicon continens Poesim Epicam, Lyricam, et Epigrammaticam. Patavii 1686. opera Augustini*

⁷⁴ Korade 1995, 109-121.

⁷⁵ Golub 2000-2001, 537-545.

⁷⁶ Vezzosi, 476-477.

Candiani. Vol. I. in 8. di pag. 393. Pisac posvećuje knjigu nadbiskupu Praga Gianfederigu de Conti od Waldsteina. U predgovoru se radi o porijeklu, dostojanstvu i predmetu poezije: pretpostavlja se sakralno svjetovnome i mekoputnome, u kojemu se potonjemu poezija odstupajući od vlastitoga dostojanstva obeščašćuje (prostitutisce): stoga se mudro hoće da Pjesnik treba zaposliti svoju Citru pjevajući o stvarima svetim i nebeskim. Naš Vičić se je dao na opisivanje djela slavnoga utemeljitelja Sv. Kajetana iz Tiene, što je sretno izveo u šest knjiga koje je nazvao *Thieneidos*. Opisane poeme slijede dvije knjige Epigrama, od kojih prva sadrži sto epigrama, i svi oni govore o djelovanju sv. Kajetana, tako da ih se može nazvati njegovim Životopisom u epigramima; druga knjiga sadrži sto osam epigrama, gotovo svi su uzeti iz svete Knjige kantika Salomonovih. Slijedi na stranici 300. Knjiga lirika, Oda Blaženoj Djevici Mariji i raznim svecima. Na kraju djelo se zaključuje s dvije Marijanske gore, Montes Mariani, to jest gora Loretska u Picenu i Esquilino u Rimu u jampskim i anakreontskim stihovima. Evo, kakva su bila ugodna bavljenja P. Vičića u najbujnijoj njegovoj životnoj dobi. On je tiskao također u stihovima Životopis Djevice Marije pod naslovom *Jesseides Vita Virginis Mariae. Neopragiae. in 8.*⁷⁷. U bilješci uz knjigu pjesama Sacer Helicon Vezzosi upućuje na »*Atti di Lipsia 1686, str. 573.*« gdje se, kaže, opisuje Vičićevo djelo, i prosuđuje Theneidu za koju se veli da je dozvala život sv. Kajetana »ad numeros heroicis non infeliciter«.

Dok je o knjizi pjesama Sacer Helicon Vizzosi, unatoč svom kratkom tekstu bio dosta podroban, o poemi Vičićevoj »Jesseis« napisao je jedan redak i to skraćen naslov bez godine kad je poema tiskana. Naslov epa je: »*Libri XII./ Jesseidos/ hoc est/ admiranda ss. Matris Dei/ ex regia stirpe Jesse/ oriundae/ Virginis/ Mariae/ vita/ ob heroice tole/ratam sui dilectissimi/ filii mortem/ heroicis conscripta ver/sibus, et in duodecim divi/sa libros; a r. p. d. Cajetano Vicich/ clerico regulari, vulgo the/atino, immoriente huic vix/ compositae vitae:/ et Deo tamquam opus post/humum, posita./ Neo-pragae/ Typis Hampelianis per Ioan-nem Mattis/ anno MDCC.*« Iz naslova se razaznaje da je djelo tiskano poslije Vičićeve smrti. On je dakle umro prije 1700. ili 1700. godine. Vičićev subrat po redovničkoj pripadnosti a možda i zemljak E. W. Barbo u Predgovoru Vičićevoj »Jesejidi« povlači niz usporednica između Virgilija i Vičića kojega smatra marijanskim Virgilijem.

Spjev »Jesejida« je stihovani Marijin životopis u dvanaest pjevanja i u više od dvanaest tisuća stihova u heksametru. Dakle, stihovana Marijina povijest. Povijest koja sadrži pretpovijest, povijest i poslijepovijest. Pretpovijest koja prethodi Marijinu pojavljivanju u povijesti, povijest koja bilježi Marijin zemaljski život i poslijepovijest koja govori o Mariji na nebo uznesenoj. Taj pak splet Vičić plete

⁷⁷ Nav. mj.

od kanonskih knjiga Biblije, od apokrifnih spisa, od djela svetih otaca i bogoslovnih pisaca, od povijesti Crkve i suvremenih pojedinosti. Vičić međutim nije samo Marijin životopisac, mariograf nego i Marijin teolog, mariolog. Ali i uopće teolog. Osobito je zanimljiva ekleziologija i eshatologija koja se nazire kod Vičića. Prijateljstvo je po Vičiću eklezijalna i eshatološka stvarnost. Crkvu nazivlje »prijateljsko potomstvo – amica posteritas«. ⁷⁸ I tako je Crkva ona na nebu i ona na zemlji – starim jezikom zvana slavna i vojujuća – u Vičića prijateljsko potomstvo. Nebo pak naziva darom prijateljima: »nebo je darovao prijateljima – caelum amicis donavit«. Time je Vičić pretekao poimanje Crkve kao zajednice prijatelja. ⁷⁹ Uz spjev Davidijadu Marka Marulića o Davidu sinu Jesejevu, praliku Isusovu, postoji spjev Jesejida Kajetana Vičića o Mariji izdanku Jesejevu. Jedan i drugi u latinskim stihovima.

Hrvatska je teologija u 17. stoljeću dala dva velika mariološko-marijanska djela, jedno u prozi, drugo u stihovima, obadva na latinskom: Grizogonovu marijansku enciklopediju »Mundus Marianus« na više od tri tisuće stranica i Vičićev marijanski spjev »Jesseis« u više od tisuću dvijestotine stihova. Vičić se je mogao za svoje poetsko djelo služiti Grizogonovim proznim djelom (I. i II. sv.).

Kajetan Vičić je neosporno pjesnik teolog i teolog pjesnik. I to kako na razini poetskoga stvaranja tako i na razini razmišljanja o poetici. Na početku djela Sacer Helicon, u svojoj riječi čitatelju, kojega ne naziva kako se to obično činilo »dobrohotnim čitateljem« već »učenim čitateljem – erudito lectori«, Kajetan Vičić iznosi neku vrstu teološke poetike. Dok je Vičićev suvremenik, teolog Juan Caramuel y Lobkowitz (Madrid 1606. – Vigevano 1682.) pisao »Bog je najveći pjesnik – Deus summus poeta«, Vičić piše: »Krist sam je pjesnik i Djevica Majka pjesnikinja – Christus ipse poeta est, et Poetria Virgo Mater«. ⁸⁰ Baš kao što je Križanić poimanje školske teologije o tome da je svrha zbivanja slava Boga proširio, rekavši da je to konkretno slava Boga koji se je utjelovio u Isusa Krista i koji je sebi Crkvu pritjelovio, slava dakle Crkve Kristove, tako i Vičić proširuje Caramuelovu misao da je Bog najveći pjesnik protežući pjesničkost na Isusa i na njegovu djevičansku majku Mariju. Za poetsko umijeće Vičić veli da je religiozno: »Ars certe poetica religiosa est«. ⁸¹ Donosi čak izraz »kršćansko pjesništvo – Christiana Poiesis«. ⁸² A sebe predstavlja kao pjesnika »Poetam ago«. ⁸³ Kajetan Vičić je preteča današnje poetske teologije. ⁸⁴

⁷⁸ Vičić 1700, 477-478.

⁷⁹ Golub 1990^a.

⁸⁰ Vičić 1868, 4.

⁸¹ Nav. mj.

⁸² Nav. dj., 3.

⁸³ Nav. dj., 11.

⁸⁴ Gruber 1998.

*KAPILARNI TEOLOZI U KATEKIZMIMA, NABOŽNOM ŠTIVU,
MOLITVENICIMA I PJESMARICAMA*

Kapilarna teologija

Izraz kapilarna teologija iskovao sam imajući pred očima žile i kapilare u tijelu i Otajstveno tijelo Kristovo. Važne su žile koje tvore u tijelu dotoke i odtokove krvi i ništa manje su važne kapilare, žilice, koje neposredno opskrbljuju krvlju pojedine organe. Kapilarna teologija – ona naime koja velike žile teologije pretiče u kapilare – to jest u katehezu i katekizme, u pobožno i pobudno štivo, upute za ispovjednike, molitvenike, pjesmarice ima u 17. st. ne malo predstavnika.

Pisci i prevoditelji katekizama

Aleksandar Komulović (Split oko 1548. – 1608.),⁸⁵ prvi je nadsvećenik jedinog nacionalnog Kaptola u Rimu, hrvatskoga Kaptola sv. Jeronima, poslan dva puta od papa u Rusiju radi sklapanja protuturske lige. Pod kraj života postaje isusovcem. Izdao je »Nauk karstjanski za slovinjski narod v vlastiti jezik« (Rim 1582. Preveo je na hrvatski mali katekizam Roberta Bellarina »Nauk krstjanski kratak« (Rim 1603.) koji je doživio više izdanja sve do 20. stoljeća (1617., 1633., 1917.). Njegov je i konfesional »Zarcalo od ispovijestu«, Rim 1606., 1611., 1704. Pisao je na bosanskoj štokavštini, premda je čakavac. Time je pretekao Bartola Kašića koji, iako čakavac, zagovara »bosanski govor«.

Matija Divković (Jelaške kraj Vareša – Olovo 1613.)⁸⁶, franjevac, službovao je u samostanima u Kreševu i Olovu. Uz propovijedi i hagiografije pisao je odnosno prevodio i priređivao katekizme »Nauk karstjanski za narod slovinjski« (Mleci 1611.) i »Nauk karstjanski s mnozjemi stvari duhovnijemi i vele bogoljubnijemi« (Mleci 1616.). Ovaj potonji je kompilacija katekizama R. Bellarina i J. Ledesme. Mnogo puta je ponovno izdavan sve do 19. stoljeća (1621., 1630., 1631., 1632., 1640., 1641., 1643., 1660., 1668., 1669., 1680., 1682., 1683., 1685., 1898., 1700., 1707., 1716., 1723., 1737., 1738., 1809., 1846.). Njegov jezik se temelji na štokavsko-ijekavskom pučkom govoru s primjesama ikavice.

Rafael Levaković (Jastrebarsko 1590. – Zadar 1649?)⁸⁷, franjevac, redaktor rusificiranih glagoljskih bogoslužnih knjiga, misala 1631. i brevijara 1648., po mišljenju Vjekoslava Štefanića duhovni otac Jurja Križanića, izdao je »Nauk

⁸⁵ Trstenjak; Jakšić. Dragocjena je Jakšićeva »Bibliografija hrvatskih katoličkih katekizama kroz četiri stoljeća (1578. – 1980.)«, str. 83-140.

⁸⁶ Georgijević, 152-159.

⁸⁷ Pandžić.

karstjanski kratak«, prijevod istoimenog Bellarminovog djela, glagoljicom i ćirilicom, u Rimu 1629.

Jakov Mikalja (Micaglia) (Peschici 1601. – Loreto 1654.), leksikograf, isusovac, ispovjednik za hrvatske hodočasnike u Loretu tiskao je u Loretu 1649. hrvatsko-talijansko-latinski rječnik »Blago jezika slovinskoga« – »Thesaurus linguae Illyricae« i s njime Hrvatsku gramatiku. Objavio je u Požunu 1642.: »Bogoljubno razmišljanje od Očenaša«. Priredio 1652. hrvatski prijevod Bellarminovog katekizma u kojem se nalaze također molitva i pjesme.

Spomenimo još katekizme: Ivan Tomko Mrnavić, »Nauk karstjanski po pravitlu gospodinu Robertu Bellarminu«, Rim 1637., 1661.; Mleci 1661., 1700., 1702.; Bartul Kašić, »Nauk krstjanski kratak«, Rim 1633.; Bartul Kašić, »Zercalo nauka karstjanskoga od ispoviesti i od pricesteny«, Rim 1631., 1633.; Nikola Krajačević, »Katekizmuš evangeliomski«, Graz 1651.; Juraj Habelić, »Kersac-hanzki navuk«, Gradec 1674.

Pisci i prevoditelji nabožnog štiva ...

»Kapilarnoj teologiji« koja sadrži pretežno katekizme valja pridružiti moralna promišljanja, dušobrižnička, najčešće ispovjednička pomagala, nabožna štiva i poticajna razmatranja, uobličena u djela i djelca raznih naslova, dijelom izvorna, dijelom prevedena, dijelom jedno i drugo.

Djela Jurja Habelića (Novo Čiče 1609. – Zagreb 1678.)⁸⁸, isusovca, profesora na isusovačkoj gimnaziji u Varaždinu u vrijeme kad je ondje bio župnikom Juraj Križanić (koji se hvali suradnjom s redovnicima) »Zercalo Mariansko«, Graz 1662. i »Pervi oca našega Adama greh«, Graz 1674. predstavljaju nabožno štivo, koje je moglo sadržavati autorove propovijedi poslije pretvorene u štivo, propovjedni dakle tekst pretvoren u pripovjedni, namijenjen istodobno vjernicima za čitanje i dušobrižnicima kao pomagalo za propovijedanje. Djela, makar sudeći po naslovu više spadaju na dogmatiku, ipak su pretežno moralistička. Mogli bismo možda nešto pojednostavljeno reći da je »Zercalo Marijansko« pohvala Marijinoj i svakoj poniznosti, a »Pervi oca našega Adama greh« da je pokuda Adamove i svake grešnosti. Djela obiluju biblijskim aktualizacijama, primjerima počam od Biblije, svetih otaca, povijesti do suvremenih zbivanja. U Habelićevim se djelima naziru zapretane ali prisutne crte razmišljanja nad bogoslovnim smislom događanja da ne rečem teologije povijesti. Djela su pisana živopisnom kajkavštinom osim dijelova tičućih se svećenstva koji su pisani na latinskom.

⁸⁸ Šojat.

Na poticaj Rafaela Levakovića, »bogoslovca razumnoga«, kako ga naziva, Stjepan Matijević, bosanski franjevac, dovršava prijevod priručnika za ispovjednike »Ispoviedaonik sabran iz pravoslavnieh naučitelja po R. O. Meštru Ieronimu Panormitanu« (Rim 1630.). Ovdje pravoslavni ne znači kršćansku vjeroispovijest nego jednostavno pravovjeran.

Biskup rapski Petar Radovčić (Gaudentius) prevodi Bellarminovo »Istumače-nje Symbola Apostolskoga« (Rim 1662.), tiska »Način za dobro umriti« (1657.).

Isusovac Ivan Držić preveo je priručnik duhovnoga života Juana Gondina: »Nauk duhovni za živjeti i umrijeti i živjeti u milosti i prijateljstvu Božjem«, Loreto 1637. Ovdje je osobito zanimljivo da se milost nazivlje prijateljstvom s Bogom.

Franjevac Mijo Radnić sastavio je na više od 400 stranica »Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje« (Rim 1983.) te preveo djelo Didaka Stelle »Pogrđjenja ispraznosti od svijeta« (Rim 1683.).

Pavao Posilović, Skradinski biskup od 1642. tiska bosanskom ćirilicom, mješavinom štokavskoga narječja dvije moralno poučne i duhovno poticajne knjige, oslanjajući se na suvremene moralno-asketske pisce: »Nasladjenje duhovno, koji želi dobro živiti, potom toga dobro umriti« (Mleci 1639., 1682., 1705., 1706.) i »Cviet od kripostih« (Mleci 1647. i 1701.) na bosanskoj ćirilici, a 1712. i 1756. na latinici.⁸⁹

Valja spomenuti i franjevca Ivana Ančića (latinski Ancius, Anicius, talijanski Ancio, Anicio) (Lipa kraj Tomislavgrada 1624. – Italija 1685.)⁹⁰ Napisao je nekoliko poučnih knjiga kojima je tumačio vjerske istine i poticao ćudorednost boreći se protiv heretika. Pisao je štokavskom ikavicom, dijelom i ijekavicom. To su: »Vrata nebeska i život vični« (Ancona 1678.), »Svitlost karstjanska i slast duhovna, parvi dio« (Ancona 1679.), »Svitlost karstjanska, i nasladjenje duovno« (Ancona 1679.) i »Ogledalo misničko« (Ancona 1681.).

Pisci i prevoditelji molitvenika

Netko je rekao, da sve umjetnosti teže prema glazbi. A Henri Bremond u nastupnom govoru kao novi član Francuske akademije je kazao, da sve umjetnosti teže prema molitvi. Kakogod bilo sva evangelizacija teži prema molitvi. Uz liturgijsku molitvu – misu i časoslov – sastavljeni su i molitvenici kao pomagalo za moljenje, kao molitveni priručnici. Nikola Krajačević Sartorius (Sisak 1582. – Zagreb 1653.), isusovac izdao je »Molitvene knjižice«, Požun 1640., koje će po-

⁸⁹ Georgijević, 159-160.

⁹⁰ Georgijević, 162-165.

novno izdati 1657. Baltazar Milovec. Molitvenik je stavio naglasak na moral, ćudoređe.

Katarina Zrinska (Bosiljevo oko 1625. – Graz 1673.), sestra Frana Krste Frankopana i žena Petra Zrinskoga hrvatskoga bana (obojica pogubljeni u Bečkom Novom Mjestu 1671. odlukom cara Leopolda I.) prevela je s njemačkoga molitvenik od 400 stranica »Putni tovarušč« (Mleci 1661.), koji će izaći još 1687. i 1715. u Ljubljani, namijenjen plemstvu ali i kršćanskom puku, pisan ozaljskim interdijalektom, mješavinom naime čakavštine i kajkavštine s primjesama štokavštine. Molitvenik je sastavljen od pet dijelova i sadrži molitve za razne prigode, molitve svecima i izbor psalama.

Zaslugom Katarine Zrinske iste godine 1661. izlazi još jedan molitvenik ali ne u Mlecima već u Beču. To je »Dvojdušni kinč«, Baltazara Milovca (1612. – Zagreb 1678.), isusovca, profesora poetike i povjesničara, čuvena govornika, nazvana »Cicero croaticus«. Ovaj je molitvenik posvećen meceni Katarini Zrinskoj. Već 1664. u Beču izdaje Milovec još jedan molitvenik »Dušni vert, duhovnim cvetjem nasađen«. Uz molitve u prozi tu se nalaze i himni u stihovima. Kao pripadnik ozaljskoga književnoga kruga Milovec piše kajkavski s čakavizmima i štokavizmima. S teološkoga stanovišta molitvenici su vrlo zanimljivi. Jedni se većma temelje na dogmatici drugi na moralci, neki opet drže ravnovjesje između obojega.

Sastavljači pjesmarica

Kaže se: »Tko pjeva dva put moli«. Doista pjesmarice su također neka vrsta molitvenika. Zanimljivo da su pojedini molitvenici, netom navedeni, sadržavali više ili manje pjesama.

Sve je njih, međutim, što se pjesama tiče, pretekao Grgur Mekinić Pythiraeus, protestantski svećenik (umro u Sv. Križu u Austriji 1617.)⁹¹. On je autor dviju crkvenih pjesmarica »Duševne pesme« (Sveti Križ 1609.) i »Druge knjige duševnih pesan« (Sveti Križ 1611.). Pjesmarice su posvećene Nikoli Zrinskomu, pristaši protestantizma. Pjesme su prijevodi njemačkih, latinskih i mađarskih crkvenih pjesama, raspoređene prema liturgijskom blagdanskom kalendaru i prema tematskim cjelinama, dogmatskim (tajne Kristova života) i moralnim (Deset zapovijedi Božjih). Jezik pjesmarica je srodan interdijalektu ozaljskoga kruga. Ove pjesmarice su prve hrvatske knjige tiskane u današnjem Gradišću u Austriji (tada u Ugarskoj) i kao takve su početak hrvatske književnosti u Gradišću.

⁹¹ Jembrih; Jambrek 249-256.

Posve je osebujan Pavlinski zbornik iz 1644.⁹² Nastao je zacijelo iz potrebe za obavljanje zagrebačkoga obreda. Zagrebački naime obred nastojali su pape dokinuti a zagrebački biskupi, poglavito Franjo Ergelski i njegov neposredni nasljednik Benedikt Vinković su se s uspjehom zalagali da se obred sačuva. No od 16. stoljeća se ne pišu nove liturgijske knjige zagrebačkoga obreda. Pavlinski, krasopisno pisan, zbornik nastojao je doskočiti tom nedostatku. Odatle osebujan sadržaj zbornika. U njemu je i neka vrsta lekcionara, i obrednika, i pjesmarice. Tu su prvi puta notama zabilježeni napjevi kajkavskih pjesama. Pjesme slijede kalendar liturgijske godine. Jezik zbornika je kajkavski uz izuzetak nekoliko latinskih tekstova. Pavlinski zbornik je mogao sastaviti Ivan Belostenec. Pavlinski zbornik je zbir dugogodišnjih molitava, liturgijskih čitanja, obreda i pjevanja. Zato predstavlja spomenik jezika, liturgije i glazbe.

U obilnoj propovjednoj i hagiografskoj književnosti zastupana je u većem ili manjem stupnju teološka misao.

Zaključak

Hrvatska teologija u XVII. stoljeću je razmjerno bogata. Bogata količinski. Bogata kakvosno. Ako se uzme u obzir da je Hrvatska tada svedena uslijed turskih najezda na »ostatke ostataka nekada slavnoga kraljevstva Hrvatskoga – reliquiae reliquiarum olim inclyti Regni Croatiae« onda je začuđujuća razmjerna količina teoloških djela. Kakvosno gledano pak u 17. stoljeću su nikli i djelovali teolozi pomirenja, iskonski mislioci, poetski i profetski glasovi, od kojih su neki uzbivali crkvenu Evropu, drugi tražili nove puteve jedinstvu Crkava i dobrobiti naroda. Raspoloženi i raspoloživi za ono što se danas naziva ekumenizam među kršćanskim crkvama i dijalog među religijama. Neki su od njih u tom smislu i preteče kršćanskog ekumenizma i međureligijskoga dijaloga. I u tom smislu preteče II. vatikanskoga koncila. »Kapilarna teologija« (katekizmi, nabožno štivo, molitvenici i pjesmarice) je izdašno služila neposrednoj vjerskoj ishrani puka. Ono što je Nizozemac Jakov Tollius, učenjak koji je 1660. posjetio Nikolu Zrinskoga u Čakovcu o njemu po povratku napisao vrijedi mutatis mutandis i za hrvatsku teologiju 17. stoljeća. Tollius s udivljenjem piše kako je kod Nikole Zrinskoga vidio u isti čas savršenu oružanu i prebogatu biblioteku. Teologija kod Hrvata u 17. stoljeću je u isti čas duhovna oružana protureformacija kao i biblioteka spekulativne, operativne i kapilarne teologije.

⁹² Pavlinski zbornik; Kos K. – Šojat A. – Zagorac V.

IZVORI I LITERATURA

- Banić I. 1988. Ivan Banić, Fond Paštrićevih knjiga u »Biblioteci Ivan Paštrić« Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu, in: Golub I. – Kovačić S. – Šimun-dža D. 1988., str. 85 – 106.
- Bulat N. 2002. Nikola Bulat, Crkva i sakramenti u misli M.A. De Dominisa. Pri-redio Mladen Parlov. Split 2002. (Ovo je prvi dio doktorske disertacije neprežaljenoga pokojnoga Nikole Bulata koju je radio pod vodstvom prof. dr. Ivana Goluba na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu ali je zbog bolesti i smrti nije dovršio (to jest dio o Euharistiji).
- Belokurov S. A. 1909. Jurij Križanić v Rossiji, vypusk tretij (Dopuniteljnye do-kumenty 1641 – 1648), in: Čtenija v Imperatorskom obščestve istoriji i drevnostej rossijskih, Moskva 1909., str. 22 – 23 .
- Berljak M. 2000. Marko Antun De Dominis u pismima Huga Grotiusa, *Croatia Christiana Periodica*, 24 (2000) 103-116.
- Bezsonov P. 1860. O Promysle. Sočinenie togo že avtora kak i Russkoe gosudarstvo v polovine XVII veka. Izdao P. A. Bezsonov. Moskva 1860.
- Birgegard U. 1985. Johan Gabriel Sparwenfeld and the Lexicon Slavonicum. His Contribution to 17th Century Slavonic Lexicography by Ulla Birgeg-gard, Uppsala 1985.
- Bučar F. 1910. Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Na-pisao Dr. Franjo Bučar. Zagreb 1910.
- Commissio Theologica Internationalis 1997. El cristianismo y las religiones, Città del Vaticano 1997; Christianity and the World Religions, Città del Vaticano 1997.
- Commissio Theologica Internationalis 1998. Christianismus et religiones, in: *Gregorianum* 79 (1998) 427 – 472.
- Congar Y. 1971. Die Lehre von der Kirche vom Abendländischen Schisma bis zur Gegenwart, in: M. Schmaus, A. Grillmeier und L. Scheffczyk, *Handbuch der Dogmengeschichte*, Herder Verlag, Freiburg i. B., Ba-sel, Wien 1971.
- De Dominis M. A. 1616. A Manifestation of the Motives Whereupon the most Reverend Father, Marcus Antonius de Dominis, Archbishop of Spalato, (in the Territory of Venice) undertook his Departure thence. Englished out of his Latin Copy. At London. Printed by John Bill, Anno 1616.
- De Dominis M. A. 1617, 1620, 1622. *De Republica Ecclesiastica Libri X. Auc-tore Marco Antonio De Dominis Archiepiscopo Spalatensi, I – IV. Lon-dini 1617. Ex officina Nortoniana. Apud J. Billium; V – VI Franco-furti ad Moenum 1620. Sumptibus Rulandiorum. Typis Joan. Friderici Weiss; VII – IX Hanoviae 1622. Sumptibus haeredum Levini Hulsii.*

- De Dominis M. A. 1617. *Papatus Romanus. Liber de origine, progressu atque extinctione ipsius*, Londini 1617.
- De Dominis M. A. 1618. *Scogli del Christiano naufragio, quali va scoprendo la santa Chiesa di Christo alli suoi dilette figliuoli*, S.L., 1618.
- De Dominis M. A. 1624. *Retractationum M. Antonj de Dominis Archiepiscopi Spalatensis Libri X. in totidem ipsius De Republica ecclesiastica libros. Opus inceptum die 12. Februarj 1624. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 969. Rukopis.*
- De Dominis M. A. 1997. *A Manifestation of the Motives*. Edited by Vesna Tujdina Gamulin. Zagreb / Split 1997.
- De Dominis M. A. 2002. *Izabrani radovi 1*, Split 2002. Urednik dr. sc. Ante Maletić. Predgovor Akademik prof. dr. sc. Ivan Supek.
- De Dominis M. A. 2003. *De Republica ecclesiastica libri X, Auctore Marco Antonio de Dominis Archiepiscopo Spalatensi. Libri I, II, Spalati M.M.III.* Urednik dr. sc. Ante Maletić. Predgovor Akademik prof. dr. sc. Ivan Golub.
- Drugi vatikanski koncil 1970. II. vatikanski koncil, Dokumenti, latinski i hrvatski, Zagreb 1970., Dogmatska konstitucija »Lumen gentium« o Crkvi.
- Eekman T. – Kadić A. 1976. *Juraj Križanić (1618-1683) Russophile and Ecumenic Visionary*, The Hague – Paris 1976, str. 165-179.
- Gabrić – Bagarić D. 1999. *Rubni zapisi u rukopisnoj Bibliji Bartola Kašića*. in: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje XXV*, Zagreb 1999., str. 99 – 121.
- Georgijević K. 1969. *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb 1969.
- Gol'dberg A. L. 1975. *O »Smertnom razrede« Jurija Križanića*, in: *Pamjatniki kulture, Novye otkritija*, Moskva 1975, str. 95 – 106.
- Golub I. 1964. *De mente ecclesiologica Georgii Križanić. Excerpta ex dissertatione ad Lauream in Facultate Theologica Pontificiae Universitatis Gregorianaе, Romae 1964.*
- Golub I. 1967., 1968. *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*. Priredio Ivan Golub. Zagreb 1967., 1986.
- Golub I. 1969. *Autograph of Križanić's Work »Bibliotheca Schismaticorum Universa« discovered in the Archives of the St. Officium at Rome*, in: *Bulletin scientifique, Conseil des Academies des sciences et des arts de la RSF de Yougoslavie, Section B: Sciences humains, Tome 5 (14)*, No 10-12, Zagreb 1969, str. 301-302.
- Golub I. 1970/71. *Bibliotheca Schismaticorum Jurja Križanića*, in: *Svesci 19-20 (1970-1971)* 126-127.

- Golub I. 1973. L'autographe de l'ouvrage de Križanić »Bibliotheca Schismaticorum Universa« des archives de la Congregation du Saint Office a Rome, in: *Orientalia christiana periodica*, 39 (Rim 1973) fasc. I, str. 131-161.
- Golub I. 1974. Križanićevo teološko poimanje zbivanja, in: Pavić R., *Život i djelo Jurja Križanića*, Zagreb 1974, str. 105-129.
- Golub I. 1976. Križanić theologien – Sa coception ecclesiologique des evenements et de l'histoire, in: Eekman T. – Kadić A. 1976.
- Golub I. 1978. Nova građa o Jurju Križaniću iz rimskih arhiva (1653-1657), in: *Starine JAZU*, knjiga 57, str. 111 – 210.
- Golub I. 1979^a. Teološki rukopisi Benka Vinkovića (1581-1642), in: *Croatica christiana periodica*, 3 (1979) 4, str. 166-169.
- Golub I. 1979^b. Rukopis »Testimonia diversorum saeculorum ex Patribus, Conciliis et aliis viris clarissimis pro probanda summa autoritate Romani Pontificis« u arhivu Prvostolnoga kaptola zagrebačkoga, in: *Croatica christiana periodica*, 4 (1979) 4, str. 170-171.
- Golub I. 1979^c. Kalinovečki razgovori, Zagreb 1979.
- Golub I. 1983. Juraj Križanić als Prophet des russischen Messianismus, in: *Ostkirchliche Studien* 32 (1983) 4, str. 294-308.
- Golub I. 1984. Darovana riječ, Zagreb 1984.
- Golub I. 1986^a. Gli ultimi anni di J. Križanić (1678-1683), in: *Orientalia christiana periodica* 52 (1986) Fasc. II, str. 378-407.
- Golub I. 1986^b. Križanićeve koncepcija povijesti, in: Znanstveni skup u povodu 300. obljetnice smrti Jurja Križanića (1683-1983). Zbornik radova. II. dio. Povijesni radovi. JAZU. Radovi o životu i djelu Jurja Križanića. Svezak 4. Uredio Ljubo Boban. Zagreb 1986.
- Golub I. 1986^c. The Slavic Idea of Juraj Križanić, in: *Harvard Ukrainian Studies. Special issue: Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. Volume X, Number 374, December 1986*, str. 438 – 491.
- Golub I. 1988. Ivan Paštrić – Ioannes Pastritius polihistor i teolog (1636-1708), *Sabrana građa*, Zagreb 1988.
- Golub I. 1990^a. Prijatelj Božji, Zagreb 1990.
- Golub I. 1990^b. Orijeentalistička građa Ivana Paštrića u Arhivu Propagande (APF Misc. gen. XI, XII, XIII; Misc. varie XVII) in: *Most / The Bridge, A Journal of Croatian Literature*, Zagreb 1990, 4: Croatian »Indias« – Hrvatske »Indije«, str. 195 – 214.
- Golub I. 1993^a. La lingua di Križanić: protoslavo, paleoslavo, panslavo, neoslavo, in: *Orientalia Christiana Periodica*, 59 (1993) Fasc. II, str. 465-482.

- Golub I. 1993^b. Križanić's Theology of History, in: *Synthesis Philosophica, Croatian Philosophy (II)*, Zagreb 1993, vol. 8, fasc. 2, str. 231 – 253.
- Golub I. 1993^c. The Slavic Vision of Juraj Križanić. Postscript Ivo Banac: Friendship with Križanić and Russia, Zagreb – Dubrovnik 1993.
- Golub I. 1995^d. Križanić kontroverzist, in: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094 – 1994. Zbornik u čast Kardinala Franje Kuharića*. Zagreb 1995., str. 203 – 225.
- Golub I. 1995^b. Marko Antun De Dominis i Juraj Augustin Križanić teolozi pomirenja i preteče Koncila, in: *Bogoslovska smotra* 65 (1995) 189 – 195.
- Golub I. 1995^e. L' uomo di terra. Postfazione Tonko Maroević. Hefti Edizioni, Milano 1995.
- Golub I. 1996. Juraj Križanić prorok mesijanizma kulture. Križanićevo očitovanje o Misiji u Moskovijski – Della Missione in Moscovia, in: *Bogoslovska smotra*, 66 (1996) 57 – 87.
- Golub I. 1999. Dar dana šestoga, Zagreb 1999.
- Golub I. 2000^d. Quellen zur Bibel Kašićs im Archiv des Heiligen Offiziums, in: *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis Latinae, Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag: Fide. Anno 1625. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hannick. E codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Julije Derossi. Curis elaboravit atque apparatus critico instruxit Petar Bašić. 1999 Ferdinand Schöningh, Paderborn. München. Wien. Zürich; Kommentare – Wörterverzeichnis 2000*, str. 131 – 196.
- Golub I. 2000^b. Kašićs Übersetzung und die biblische Vorlage, in: *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, Kommentare – Wörterverzeichnis*, str. 91 – 98.
- Golub I. 2000. – 2001. Latinski spjev »Jesejada« Kajetana Vičića o Marijinu životu, in: *Kačić* 32-33 (2000 – 2001) 537 – 545.
- Golub I. 2001^a. Tko je zaustavio tiskanje hrvatske Biblije Bartola Kašića, in: *O Kraljevstvu nebeskom – novo i staro. Zbornik radova u čast Bonaventuri Dudi OFM, u povodu 75. rođendana i 50. godina svećeništva. Uredio Mario Cifrak, OFM*. Zagreb 2001, str. 345 – 355.
- Golub I. 2001^b. Događaj Kašićeve Biblije, in: *Forum HAZU* 40 (2001) knjiga 73, broj 4 – 5, str. 832 – 867.
- Golub I. – Kovačić S. – Šimundža D., Ivan Paštrić (1636 – 1708). 1988. *Život, djelo i suvremenici. Zbornik radova znanstvenog skupa o 350. obljetnici rođenja*. Split 1988.
- Grabmann M. 1961. *Die Geschichte der Katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit*, Darmstadt 1961.

- Gruber J. W. 1998. »Dein Licht ist in Dir« – Eine Deutung des Menschen vom »Imago Dei« zum »Amicus Dei« in der poetischen Theologie Ivan Golubs. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Theologie der fachtheologischen Studienrichtung. Eingereicht an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Wien von lic.-theol, Werner Josef Gruber. Wien, im Dezember 1998.
- Hannick Ch. 2000. Zur Textgestalt der Bibelübersetzung des Bartol Kašić, in: *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta*, Kommentare, Wörterverzeichnis, str. 71-90.
- Horvat V. 1992. Bartol Kašić u obranu svoga prijevoda hrvatske Biblije, in: *Vrela i prinosi*, Zagreb 1992/1993, br. (10)19, str. 163 – 215.
- Horvat V. 1999. Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja, Zagreb 1999.
- Jakšić J. 1995. Četiri stoljeća hrvatskog katekizma, Zagreb 1995.
- Jambrek S. 1999. Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, Zapešić 1999.
- Jembrih A. 1999. Grgur Pythiraeus Mekinić i njegove pjesmarice (1609. i 1611.), Zagreb 1999.
- Jurić Š. 1967. Građa za bibliografiju Marka Antuna de Dominisa. in: *Encyclopaedia 2* (1967) br. 5-6, str. 133 – 139.
- Ljubić Š. 1870. Prilozi za životopis Markantuna Dominisa Rabljanina, spljetskog nadbiskupa, Starine JAZU, knjiga 2, 1870, str. 1 – 159.
- Kadić A. 1964. Križanićs Memorandum, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuroüpas, Neue Folge*, Band 12, Jahrgang 1964, Heft 3, str. 331-349.
- Kašić B. 1940. Autobiografija Bartola Kašića. Za tisak priredio i bilješkama popratio Dr. Miroslav Vanino. Zagreb 1940.
- Kašić B. 1999. Život Bartola Kašića. Osijek 1999.
- Kašić (Cassius) B. 1999. *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis Latinae, Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag: Fide. Anno 1625. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hannick. E codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Julije Derossi et Zlata Derossi. Curis elaboravit atque apparatu critico instruxit Petar Bašić.* 1999 Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien. Zürich.
- Katalinić A. 1960. Kraljevska vlast Marijina u djelu »Mundus Marianus« od Lovre Grizogona (Dokt. disertacija 1960).
- Katičić R. 2000. Über die Sprache der Kašićschen Bibelübersetzung, in: *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta*, Kommentare, Wörterverzeichnis, str. 59 -70.
- Katičić R. 2001. O jeziku Kašićeve Biblije, in: *Forum HAZU*, 40 (2001) knjiga 73., br. 4-6, 827 – 831.

- Kos K. – Šojat A. – Zagorac V. 1991. Pavlinski zbornik 1644. Transkripcija i komentar. Pripremili za tisak i popratne studije napisali Koraljka Kos, Antun Šojat, Vladimir Zagorac, Zagreb 1991.
- Krasić S. 1987. Stjepan Gradić (1613-1683). Život i djelo, Zagreb 1987.
- Korade M. 1994. Dubrovački isusovci i latinisti 17. stoljeća, in: *Mogućnosti*, 41 (1994) br. 6-79, str. 183 – 193.
- Korade M. 1995. Duševni mir i prava sreća – etičke teme u poučnom spjevu Benedikta Rogačića, in: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21 (1995) br. 1-2 (41-42), str. 109 – 121.
- Košić V. 1991. Otkriće Ivana Paštrića u XX. stoljeću, in: *Perić 191*, str. 408 – 419.
- Križanić J. 1891. *Sobranie sočinienij Jurija Križaniča, Vypusk vtoryj*, In: *Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom Universitete. Moskva 1891. Kniga vtoraja. Vypusk vtoryj, 1674 god. Tolkovanie istoričeskikh proročestv*, str. V-IX, 1-122.
- Križanić J. 1892. *Sobranie sočinienij Jurija Križaniča, Vypusk tretij*, in: *Čtenija v Imperatorskom obščestve istori i drevnostej rossijskih pri Moskovskom Universitete. Moskva 1892. Kniga tret'ja, Vypusk tretij, Ob Svetom Kreščenju*, str. X-XIV, 1-78.
- Križanić J. 1893. *Sobranie sočinienij Jurija Križaniča, Vypusk tretij*, in: *Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom Universitete. Moskva 1893. Kniga vtoraja, Vypusk tretij, Obličenje na Solovečsuju čelobitnu*, str. I-IX, 83-164.
- Leibniz G. W. 1970. *Gottfried Wilhelm Leibniz, Allgemeiner Politischer und Historischer Briefwechsel, Herausgegeben von dem Niedersächsischen Landesbibliothek Hannover, Achter Band 1692, Berlin 1970.*
- Matanić A. 1975. Izvještaji Zagrebačkih biskupa i nadbiskupa sačuvani u Vatikanskom arhivu, in: *Bogoslovska smotra* 45 (1975) 117-126.
- Međunarodno teološko povjerenstvo 1999. *Kršćanstvo i religije*, Zagreb 1999.
- Mrkonjić T. 1989. *Il Teologo Ivan Paštrić (Giovanni Pastrizio) (1636-1708). Vita – Opere- Concezione della Teologia – Cristologia*, Roma 1989.
- Mrkonjić T. 1991. *Gli scritti filologici di Giovanni Pastrizio (BAV, Fondo Borg. Lat.)*, in: *Perić 1991*, str. 517 – 533.
- Pandžić B. 1978. Franjo Glavinici i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti, in: *Nova et Vetera, Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline*, 28 (1978) sv. I-II, str. 85 – 112.
- Pastritius I. 1706. *Patenaе argenteae Mysticae, quae utpote divi Petri Chrysologi Foro-Corneliensis civis, atque Ravennatis Archiepiscopi munus, Foro-Cornelii in Cathedrali Ecclesia Sancti Cassiani Martyris collitur, descriptio et explicatio. Ubi etiam alia ad eundem Antistitem spectantia perpeduntur. A Joanne Pastritio Dalmata Spalatensi, Philosophiae ac*

Sacrae Theologiae Doctore, atque in Romano de Propaganda Fide Collegio Theologiae Polemicae Lectore etc. Romae MDCCVI, Typis Antonii de Rubeis in Platea Cerensi.

- Paštrić I. 1988. Tractatus I. De natura Theologiae, in: Golub I. – Kovačić S. – Šimundža D. 1998, str. 181 – 194.
- Pavlinški zbornik 1991. Pavlinški zbornik 1644. Faksimilni pretisak, Zagreb 1991.
- Pozo C. 2000. Comision Teologica International, Documentos 1696-1996. Veinticinco anos de servicio a la teologia de la Iglesia, Edicion preparada por Candido Pozo, Madrid MM.
- Pšeničnjak F. 1974. De Dominisova ideja o biskupskoj kolegijalnosti, in: Obnovljeni život 29 (1974) 490 – 512.
- Schiffler – Premec 1998. Frkić Matija, in: Hrvatski biografski leksikon, sv. IV, Zagreb 1998, str. 474 – 475.
- Serena S. 1938. Quarantadue lettere del Cardinale Beato Gregorio Barbarigo a Giovanni Pastrizio, Padova 1938.
- Sršan S. 1987. Putovanje južnoslavenskim zemljama. Priredio dr. Stjepan Sršan, Privlaka 1987.
- Šojat O. 1977. Juraj Habelić, in: Hrvatski kajkavski pisci II, Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 15/II, Zagreb 1977.
- Špidlik T. 1991. Constantino Cirillo e Gregorio Nazianzeno, in: Perić R. 1991, str. 112 – 113.
- Tamarut A. 1994. Bild Gottes als locus theologicus der Gnadenlehre. Die Gnade als Nähe Gottes in den Werken von Ivan Golub, Dissertatio ad Doctoratum in Facultate Theologiae Pontificiae Universitatis Gregoriana, Romae 1994.
- Trstenjak T. 1988. La dimensione morale nella dottrina pastorale di Alessandro Komulović, Zagreb 1988.
- Tudjina Gamulin V. 1993. Dominis Marko Antun de, in: Hrvatski biografski leksikon, Zagreb 1993, sv. III, str. 494 – 499.
- Tudjina Gamulin V. 1998. Marko Antun De Dominis kao prevoditelj Baconovih Eseja, in: Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti, HAZU, knjiga 1., Zagreb 1998, str. 113 – 118.
- Turčinović J. 1967. Markantun de Dominis iz teološke perspektive, in: Encyclopaedia moderna 2 (1967) br. 5-6, str. 119-123.
- Vezzosi F. 1780. I scrittori de' cherici regolari detti Teatini. D' Antonio Vezzosi della loro Congregazione. Parte seconda. In Roma MDCCCLXXX.
- Vičić K. 1686. Caietani Vicich Congregationis clericorum regularium Liburni Fluminensis Sacer Helicon continens Poesim Epicam, Lyricam, et Epi-

grammaticam. Patavii, MDCLXXXVI. Ex Typographia Seminarii. Opera Augustini Candiani. Superiorum permissu.

Vičić K. 1700. Libri XII. Jesseidos hoc est admiranda ss. Matris Dei ex regia stirpe Jesse oriundae Virginis Mariae vita ob heroice tolleratam sui dilectissimi filii mortem heroicis conscripta versibus, et in duodecim divisa libros; a r. p. d. Cajetano Vicich clerico regulari, vulgo theatino, immoriente huic vix compositae vitae: et Deo tanquam opus posthumum, posita. Neo-Pragae Typis Hampelianis per Ioannem Mattis anno MDCC.

Summary

CROATIAN THEOLOGIANS OF THE 17th CENTURY

Theology is systematic and scientific reasoning of revelation as a God-given (Bogdanom) Word and of faith as a Given-to-God (Bogudanom) Word. The God-given word is inculturated. It incorporates in itself affiliation to culture, nation, tradition and language. That is why theology, maintaining its identity, is different from age to age, from one nation to the other nation, and from place to place. Theology is scholastic but it may also not be. Scholastic theology moves forward along quick paths sometimes deviating. Non-scholastic theology pierces its way forward. The Council of Trent heavily influenced Seventeenth century theology. Theology since the 13th century, had by then reached its climax but not in originality. It was an age of various theologians who integrated in themselves many theological disciplines. Theology of that time was more readily identifiable with its theologians than its theological disciplines. Non-scholastic theologians offered new inspirations to the world of theology. Some were before their time, before the Second Vatican Council, being original thinkers and diligent workers in dialogue with time. The translation of the Bible in the vernacular represented an historic moment for faith and culture. Bartol Kašić (Pag 1575 – Rome 1650) translated the Bible from the Vulgate into Croatian. Noting that parts of the Bible had existed in liturgy in the Old Slavnic language, nevertheless there existed opposition in the form of the Bishop of Zagreb, F. Ergelski and his auxiliary Bosnian bishop I. T. Mrnavić, to the publishing of Kašić's translation into the living and spoken Croatian language. The request by Bishop Ergelski that the publishing of Kašić's Bible cease was accepted by Urban VIII. He formed a commission to investigate the need for the publishing of Kašić's translation. On the advice of the commission, pope Urban VIII. Brought the decision (1634) that publishing this Bible would be superfluous. At that time there didn't exist a standard Croatian language, but rather three dialects kajkavski, čakavski and stokavski, Kašić's complete translation of the Bible was a unique opportunity for the standardising of the language. Nevertheless, the Croatian language will eventually be standardised in the 19th century whereas it could have happened back in the 17th century. Rafael Levaković Croata and Ivan Paštrić prepared Glagolitan liturgical books in the printing offices of the Congre-

gation of Divine Faith. Croatia lies on the dividing line between East and West, North and South, where Catholicism, Protestantism and Orthodoxy meet in the presence of an insurgent Islam. This geographical fact is reflected in the development of Croatian theology. Marko Antun de Dominis, in Croatian Domnianich (Rab 1560 – Rome 1624), who was the Archbishop of Split and primas Dalmatia and Croatia, was a theologian of reconciliation with the Christian West. He saw the pope's primacy as an obstacle to the unity of Christians. Instead of a monarchical papacy, he proposed an aristocratic collegiality of bishops who would »in solidum« lead the Church. He develops his theology in his notable work entitled »De Republica ecclesiastica« (London 1617). As a returnee from England, reconciled with Rome, he hand wrote »Retractiones« in which he retracts his errors, but does not renounce Episcopalian collegiality somehow harmonising it with the doctrine of the pope's primacy. He died reconciled with the Church. The Inquisition, however, posthumously condemned him. Division amongst the members of the Inquisition whether he should be given a dignified Episcopalian burial or whether he should be cremated was settled by pope Urban VIII. Who decided that his body along with his books should be burned. De Dominis was the forerunner of the Second Vatican Council that developed the doctrine of Episcopalian collegiality. Juraj Kržanić (Obrh 1617 or 1618) was also a theologian of reconciliation with the Eastern Christianity. For him the key to reconciliation was an ecclesiology giving recognition to the Russian Orthodox Christians, something unheard of until John XXIII and the Second Vatican Council. Kržanić's work remained in handwritten form and partly lost »Bibliotheca Schismaticorum Universa« represents a summa of controversy with Orthodoxy just as »Controversiae verae fidei« from Robert Bellarmini represents the summa of controversy with protestanism. Kržanić's theology is political while his politics are theological. He went to Russia trying to promote unity amongst the Churches and working on the liberation of the Slavens from the Turks. He died in Vienna under siege by the Turks in 1683. Ivan Paštrić (Poljica near Split 1636 – Rome 1708), a polyhistor, proficient in the Hebrew language, professor of polemical theology at the Urbanian institution for the propagation of the faith, known as a theologian of dialogue with non-Christians, distancing himself far from ireneism and proslytelism. Matija Frkić (Krk 1583 – Padova 1669), professor of philosophy and natural sciences. Stjepan Gradić (Dubrovnik 1613 – Rome 1683), prefect for the Vatican Library, was a leader of inner-theological discussions concerning moral theology and philosophy, devoted to Eastern theology. Lovro Grižogon (Split 1590 – Trst 1650), wrote the first mariological encyclopedia in three volumes »Mundus Marianus« (Vol. I Vienna 1646, Vol. II Padova 1651, Vol. III Augsburg 1712). Benedict Rogačić (Dubrovnik 1646 – Rome 1719) wrote a theology coupled with philosophy, and philosophy with poetry, having included spirituality. He also wrote informative spiritual ascetical songs in hexameter »Euthimia« (Rome 1690, Munchen 1695). In the second half of the 17th century there appears Kajetan Vičić, from Rijeka, the forerunner of the theology of poetics in the works »Sacer Helicon« (Padova, 1686), where he writes »Christ is himself the poet, The Virgin Mother is the poetess – Christus ipse poeta est, et Poetria Virgo Mater« and for poetical art he says its is religious. He introduces the terms »Christian poetry – Christiana Poiesis«. The song »Jesseis« (Prag 1700), is Mary's biography in verse. Here he calls the Church »friendly posterity – amica posteritas«. »Capillary theology« which with its vein of theology extends to capillari-

es of the catechism, piously and story literature stretches from Alexander Komulović's catechism through Matija Divković to Juraj Habledić. Habledić's »Zercalo Mariansko« (Graz 1662) and »Pervi oca našega Adama greh« (Graz 1674) represents pious literature, which could contain authors homilies transformed into reading literature, homiletical texts transformed into stories, intended for people who liked to read and priests for preaching. Of theological interest are the prayer books of Nikola Krajačević Sartorius, Katarina Zrinska, Baltazar Milovac. Song books are a form of prayer book, sung hymns. Song books from the protestant curator of souls Grgur Mekinić from Gradišić are the first Croatian books printed in what is still today's Gradišić in Austria and as such begins Croatian literature in Gradišić. Pauline collection from 1644, originating from the need for the operation of the Zagreb ritual is a type of lectionary, book of rites and hymn book. Homiletical and hagiographical literature is rich in the 17th Century in Croatia. If one takes into account that Croatia was, in the 17th century reduced in size by the Turkish invasion, and also encroached on by others, and finally to be »a remnant of remnants of what was once the glorious Croatian kingdom – reliquiae reliquiarum olim inclyti Regni Croatiae« it is quite surprising the amount of theological works of that century. Observing qualitatively, in the 17th century many Croatian theologian of reconciliation, original thinkers, poetical and prophetic voices sprouted, of which some (*de Dominis*) moved ecclesial Europe, others searched new paths for fith towards unity of Churches and for the good of the people (*Križanić*). Some of them are forerunners of Christian ecumenism and dialogue amongst religions (*Paštrić*). In this sense, all were forerunners of the Second Vatican Council. Some were forerunners of poetical theology (*Vičić*).

Key words: *theology, baroque, seventeenth century, ecumenism, Bible, interreligious dialogue, spiritual theology, controversy, Glagolitan liturgical books, B. Kašić, M.A. de Dominis, J. Križanić, I. Paštrić, S. Gradić, M. Frkić, F. Glavinić, L. Grizogon, B. Rogaćić, K. Vičić, J. Habledić, prayer books, Pauline collection.*